

T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE LEHÇELERİ ANABİLİM DALI

KAZAK VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE DEYİMLERİN KARŞILAŞTIRMALI
İNCELENMESİ

DOKTORA TEZİ

HAZIRLAYAN
Kuanyshbek KENZHALIN

DANIŞMANI
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ

İZMİR-2012

TUTANAK

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun 21/06/2012 tarih ve 17/07 sayılı kararı ile oluşturulan jüri Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim Dalı doktora öğrencisi Kuanyshebek KENZHALIN'in aşağıda başlığı (Türkçe / İngilizce) belirtilen tezini incelemiş ve adayı 03/07/2012 günü saat 10.00'da 90 dk. süren tez savunmasına almıştır.

Sınav sonunda adayın tez savunmasını ve jüri üyeleri tarafından tezi ile ilgili kendisine yöneltilen sorulara verdiği cevapları değerlendirerek tezin başarılı/başarısız/düzeltilmesi gerekli olduğuna oybirliğiyle / oyçokluğuyla karar vermiştir.

Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN
BAŞKAN

Başarılı ☒

Başarısız ☐

Düzeltilme (6 ay süreli) ☐

Prof. Dr. Zeki KAYMAZ
ÜYE

Başarılı ☒

Başarısız ☐

Düzeltilme (6 ay süreli) ☐

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN
ÜYE

Başarılı ☒

Başarısız ☐

Düzeltilme (6 ay süreli) ☐

Prof. Dr. Mustafa ÖNER
ÜYE

Başarılı ☒

Başarısız ☐

Düzeltilme (6 ay süreli) ☐

Prof. Dr. Şeref Ali BOZKAPLAN
ÜYE

Başarılı ☒

Başarısız ☐

Düzeltilme (6 ay süreli) ☐

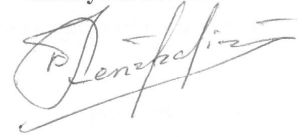
Tezin Türkçe Başlığı : Kazak ve Türkiye Türkçesinde Deyimlerin Karşılaştırmalı İncelenmesi
Tezin İngilizce Başlığı : Comparative Analysis of the Kazak and Turkish Idioms

- * 1. Doktora Tezi savunma süresi asgari 90 azami 120 dakikadır.
- 2. Tutanak (jürinin karar ve imzaları haricinde) bilgisavarda doldurulmalıdır.
- 3. Tez başlığı (İngilizce ve Türkçe) mutlaka belirtilmelidir.
- 3. Doktora Tez savunmasında üyelerden en az birinin üniversite dışından olması zorunludur.

YEMİN BELGESİ

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne sunduğum “**Kazak ve Türkiye Türkçesinde Deyimlerin Karşılaştırmalı İncelenmesi**” adlı doktora tezinin tarafımdan bilimsel, ahlak ve normlara uygun bir şekilde hazırlandığını, tezimde yararlandığım kaynakları bibliyografyada ve dipnotlarda gösterdiğimi onurumla doğrularım.

Kuanyshbek KENZHALIN

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖN SÖZ	III
Kullanılan Kısaltmalar ve İşaretler	IV
Tezde İzlenen Yöntem	V
GİRİŞ	1
1. Deyim Nedir?	1
2. Kültürel Yaşamımızda Deyimler	5
3. Deyimbilim Çalışmalarına Genel Bir Bakış	9
3.1. Batı Dilbiliminde Deyimbilim Çalışmaları	9
3.1.1 Batı Avrupa Dilbiliminde Deyimbilim Çalışmaları	9
3.1.2. Rus Dilbiliminde Deyimbilim Çalışmaları	15
3.2. Türkolojide Deyimbilim Çalışmaları	23
 I. BÖLÜM	
1.1. Deyimlerin Sınıflandırılması	43
1.1. Deyim Kaynaşmaları	49
1.2. Deyim Birlikleri	52
1.3. Uyumlu Deyimler	56
1.2. Deyimlerde Varyantlılık	59
1.2.1. Deyimlerde Varyantlılık ve Bunların Ortaya Çıkışındaki Temel Unsurlar	59
1.2.1.1. Leksik Varyantlar	63
1.2.1.2. Fonetik Varyantlar	64
1.2.1.3. Morfolojik Varyantlar	65
1.2.1.4. Leksik-Gramer Varyantları	66

II. BÖLÜM

2.1. Kazak ve Türkiye Türkçesindeki Deyimlerin Anlamsal Özellikleri	67
2.1.1. Deyimlerde Eşanlamlılık	67
2.1.2. Deyimlerde Çokanlamlılık	70
2.1.3. Deyimlerde Zıtanlamlılık	72
2.2. Kazak ve Türkiye Türkçesindeki Deyimlerin Kelime Gruplarıyla İlişkisi	75
2.2.1. İsim Anlamlı Deyimler	77
2.2.2. Fiil Anlamlı Deyimler	80
2.2.3. Zarf Anlamlı Deyimler	81
2.2.4. Ünlem Anlamlı Deyimler	82
2.2.5. Yardımcı Kelimelerle Oluşan Deyimler	83
2.3. Konu Bakımından Deyim Grupları	86
2.3.1. Deyimlere Esas Olan Kelimelere Göre	87
2.3.2. Genel Anlamlarına Göre	103
SONUÇ	106
KAYNAKÇA	110
ÖZ GEÇMİŞ	122
ÖZET	123
ABSTRACT	125

ÖN SÖZ

Dildeki deyimsel yapı, sözcükbiliminin en zengin kaynağıdır. Deyimlerin yeni bir kavram, yeni bir ifade ile çoğalarak oluşması o milletin dilindeki gelişme özelliklerini ve ulusal kültürünün tanım zenginliğini göstermektedir. Deyimler dilbilimsel anlam ve yapı bakımından çok yönlüdür. Bu meselelerin Türkoloji alanında teorik bakımdan henüz yeterince araştırıldığı söylenemez. Tek, tek bir dil veya lehçe üzerinde yapılmış incelemeler ve derlemeler doğrultusunda yapılan teorik fikirlerdeki farklılık, deyim birimleri konusunda araştırılması gereken pek çok meselelerin varlığını ortaya koymaktadır.

Biz de deyim, deyimbilimi, deyimlerin sınıflandırılması, deyimlerin anlamsal özellikleri, deyimlerde varyantlılık, deyimlerin kelime grupları ile ilişkisi konularında hazırlamış olduğumuz “Kazak ve Türkiye Türkçesinde Deyimlerin Karşılaştırmalı İncelenmesi” adlı doktora tez çalışmamızla söz konusu alanlara az da olsun katkıda bulunmayı amaçladık.

Bu çalışmamız aynı zamanda hem Kazak hem Türkiye Türkçesi sahasındaki ortak deyimleri derleme ve tespite yönelik bir çalışmadır. Derlediğimiz deyimlerden iki halkın yaşam tarzı, duyguları, düşünceleri, hayalleri ve isteklerinin bir bütünün parçası olduğunu görmek mümkündür.

Bu alanda çalışma isteğimi kabul ederek, tezin hazırlanması esnasında sağladığı kolaylıklardan, yönlendirici ve olumlu eleştirilerinden, paylaştığı bilgi ve tecrübelerinden, verdiği manevi desteklerinden dolayı tez danışman hocam Prof. Dr. Zeki KAYMAZ’a, engin hoşgörüsü ve değerli katkılarından dolayı hocam Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN’e, daima bana inanan ve her zaman yanımda olan değerli “ustazım” Ord. Prof. Dr. Seyit KASKABASOV’a, bu tezin zihindeki kurgusundan en son haline kadar geçirdiği her bir aşamada destek vererek görüşlerini paylaşan değerli hocam Prof. Dr. Mustafa ÖNER’e, yaşama dair bilgi ve tecrübelerini benimle paylaşan ağabeyim Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN’e sonsuz saygı ve şükranlarımı belirtirken, bu çalışmamda yardım ve desteğini esirgemeyen değerli dostum Yrd. Doç. Dr. İbrahim ŞAHİN’e de hürmetlerimi sunarım.

KULLANILAN KISALTMALAR VE İŞARETLER

age.	: Adı geçen eser
agm.	: Adı geçen makale
bk.	: Bakınız
C.	: cilt
Kaz. T.	: Kazak Türkçesi
TDK	: Türk Dil Kurumu
TT.	: Türkiye Türkçesi
/	: benzer kelimeler arasına konulan işaret
//	: eş anlamlı deyimler arasına kullanılan işaret
<=>	: zıt anlamlı deyimler arasına kullanılan işaret

TEZDE İZLENEN YÖNTEM

“Kazak ve Türkiye Türkçesinde Deyimlerin Karşılaştırmalı İncelenmesi” adını taşıyan tez çalışmamız esnasında karşılaştırmalı inceleme metodu ve eşzamanlı karşılaştırma metotları kullanılmıştır. Böylelikle Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki deyimlerin ortak özelliklerini ve farklılıklarını tespit etmeye gayret gösterdik.

Kazak Türkçesindeki deyimleri incelerken Kazak dilbilimcilerinin çalışmaları ile Rus dilbilimcilerinin de teorik çalışmalarını göz önünde bulundurduk. Özellikle deyimlerin sınıflandırması konusunda V.Vinogradov, N.Şanskiy’lerle birlikte İ.Kenesbaev, A.Kaydarov, G.Smagulova’ların fikirlerini Kazak ve Türkiye Türkçesi deyimlerine uyarladık. Ayrıca çalışma esnasında kullandığımız yöntemimizi oluştururken diğer Türk Lehçeleri üzerinde yapılmış olan teorik çalışmaları da dikkate aldık. Türkiye Türkçesi sahasında yapılmış olan deyimler konusunda teorik çalışmaların az olması bizi böyle bir yola yöneltmiştir.

Yabancı kaynaklı eserleri kullanım esnasında en çok karşılaştığımız mesele terim meselesidir. Terimler için S.İ. Ojegov’un “Tol’koviy Slovar’ Russkogo Yazıka”, Türk Dil Kurumu’nun “Türkçe Sözlüğü”, “Kazak Tilinin Tüsündirmeli Sözdigi”, Zeynep Korkmaz’ın “Gramer Terimleri Sözlüğü”, “Türkçe-İngilizce Redhouse Sözlüğü” gibi sözlükler kullanılmıştır.

Tezimizde kullanılan deyim örneklerini, Türkiye’de yayımlanmış pek çok deyim sözlüklerinden ve Kazak dilbilimcisi Ismet Kenesbaev’in “Qazaq tiliniñ frazeologiyalıq sözdigi” (Kazak Dilinin Deyimler Sözlüğü) adlı çalışmasından temin ettik.

Bu tezde amaç her iki lehçemizdeki deyimleri toplama değil, hem Kazak Türkçesindeki hem de Türkiye Türkçesindeki deyimlerle ilgili teorik altyapıyı hazırlamak, deyimleri sınıflandırmak ve anlam özellikleri açısından değerlendirmektir.

GİRİŞ

1. DEYİM NEDİR?

Yunanca *phrāseos* “deyiş, tabir, söyleyiş” ve *logia* “bilim, bilimi” sözcüklerinin bir araya gelmesiyle oluşmuş olan ve İngilizcede ve genel olarak uluslararası literatürde *phraseology* terimiyle ifade edilen deyim birlikleri, idiomalar, kalıplaşmış kelimeleri inceleyen bir bilim dalıdır.¹ Yaygın olarak “Çoğu öz anlamından az çok ayrı bir anlam taşıyan klişeleşmiş söz.” biçiminde tanımlanan deyimler, bir düşüncenin kısa yoldan, etkili bir şekilde ifade edilmesi gerektiği durumlarda kullanılmaktadır.² Türkiye Türkçesinde *deyim* terimiyle karşılanan kelime grupları için diğer Türk lehçelerinde ve Batı dilbiliminde *phraseology* terimi kullanılmaktadır. İngiliz dilbiliminde *phraseology*, “İnsanın kendi düşüncesini dışarı çıkarması.” veya “Kelimeler ve kelime gruplarının kişi veya insan grubu içerisinde kullanım yolu.” (örneğin, *confused phraseology*, sistemsiz deyimler; *legal phraseology*, hukuk deyimleri) anlamlarına gelmektedir.

Genel olarak baktığımızda deyimler, kalıplaşmış kelimeler terimlerini karşılayacak biçimde İngilizcede *hackneyed phrase*, *chliche*, *stock phrase*, *fixed phrase*, *binominal*, *collocation*, *holophrase*, *mixed metaphor*, *phrasal verb*, *proverb*, *quatation*, *style* gibi dil hadiseleri ile birlikte ele alınıyor. Çoğu zaman da bu terimler karışık bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bu da dilbilimciler arasında farklı düşünce ve yaklaşımların oluşmasına sebep olmaktadır.³

Deyimin tanımı konusunda birtakım farklılıklar bulunsa da genel olarak bu tanımlar birbirine benzer. Webster’s Sözlüğü’nde deyim için, “*Kendisini oluşturan kısımların sözlük anlamlarından çıkarılamayacak bir anlam bütünlüğüne sahip anlatım parçası.*” tanımı yer almaktadır.⁴

¹ V. V. Vinogradov, **Problemi literaturnih yazıkov i zakonomernostey ih obrazovaniya i razvitiya**. Moskova 1967. s. 47.

² Türk Dili Kurumu. **Türkçe Sözlük**. Bilgi Basımevi, Ankara 1974.

³ C. Fernando, **Idioms and Idiomaticity**. Oxford University Press, 1996.

⁴ Webster’s New International Dictionary, 1937. s. 1237.

Robins deyimi, “Birlikte kullanılma zorunluluğu olan, anlambilim açısından tek bir ögesinin bile çıkarılması mümkün olmayan yapıyla birden fazla sözcüğün kalıplaşarak oluşturduğu yapılar.” biçiminde tanımlamaktadır.⁵

Diğer yandan Lewandowski de deyimi, “Bir dile özgü sözcük kalıbı veya sözcük birliği; genel anlamı birliği oluşturan sözcüklerin anlamlarından çıkacak deyimisel içerik” olarak tanımlamıştır.⁶

Ronald E. Feare, deyimleri “Özel bir anlama sahip anlatımdır.” biçiminde açıklarken,⁷ Heller, “Bir deyim, deyim anlamıyla birlikte dilsel göstergeler bütünüdür.” tanımını benimsemektedir.⁸

Peaty “Deyim, bileşimindeki sözcüklerin sözlüksel anlamlarından anlaşılmayacak bir anlatımdır.” şeklinde bir tanımlama yapmıştır.⁹

Palmer, “Bazı söz öbeklerinin tek bir anlama geldiğini kaydederek bu söz objelerini deyim (idiom) olarak tanımlamıştır.¹⁰

Türkiye’deki dilciler de deyim tanımı konusunda çeşitli belirlemeler yapmışlardır. Zeynep Korkmaz deyimleri, belirli gramer kalıpları içinde bir araya gelen ve birden fazla sözcük ya da sözcük grubunun anlama güzellik ve zenginlik katmak için, mecazlı kullanışlar yoluyla, çekici anlam kılığı ile yeni bir anlam oluşturacak biçimde kaynaşmış söz toplulukları olarak tanımlar. Yapı bilgisi yönünden deyimlerin ad, sıfat, zarf, ünlem ve cümle yapısında olduklarını kaydeder.¹¹

Doğan Aksan, “Deyim (locution, expression; locution, phrase, term, idiom; Resensart ve Ausdruck), belli bir kavramı, belli bir duygu ya da durumu dile getirmek için birden çok sözcüğün bir arada, seyrek de olsa tek bir sozcüğün yan anlamında kullanılmasıyla oluşan sözdür.” diye tanımlar.¹²

Tahir Nejat Gencan, deyimi sözcük anlamlarını düşündürmeden kullanılan kalıplaşmış söz objeleri biçiminde tanımlarken, eylem görevli deyimler sayısının fazla

⁵ R. M. Robins, *A Short History of Linguistics*, Indiana University, Bloomington 1968, s. 70.

⁶ T. Lewandowski, *Linguistisches Wörterbuch*, 1. Cilt, Heidelberg, 1973. s. 268.

⁷ R.E. Feare, *Practice with Idioms*, Oxford University Press, 1980, s. 1.

⁸ D. Heller, *Idiomatik // Lexicon der Germanistischen Linguistik*, Tübingen, Niemeyer 1980, s. 183.

⁹ D. Peaty, *Working with English Idioms*, Edinburgh 1984, s. 2.

¹⁰ F. R. Palmer, *Semantics*, Cambridge University, 1986. s. 36.

¹¹ Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara 2007, s. 175.

¹² D. Aksan, *Her Yönüyle Dil*, 3.Cilt, TDK Yayınları, Ankara 1982, s. 37.

olduğunu belirtir ve bununla birlikte ad, sıfat, zarf olan deyimlerin de bulunduğunu ifade eder.¹³

Suat Batur, “Çoklukla gerçek anlamından az çok ayrı bir anlam taşıyan kalıplaşmış sözlerdir” diyerek belirttiği deyimleri biçim bakımından sözcük öbeği ve tümce durumundaki deyimler olarak ikiye ayırır. Sözcük öbeğindeki deyimleri de mastarlarla kurulu olanlar; ikileme, sıfat tamlaması, ad takımı biçiminde olanlar, edatlarla kurulu olanlar şeklinde alt başlıklarla değerlendirir.¹⁴

İskender Pala deyimi, “iki ya da daha fazla kelimeden meydana gelen ve kelimelerin öz anlamları dışında bir anlam ifade eden söz grupları” olarak tanımlar.¹⁵

Cahit Öztelli, “Deyimler, gerçek bir olayın bir parçasının deyim durumuna geçmesiyle dünya görüşünün, yaşayış felsefesinin yüzyıllar ötesinden bize seslendiği değerli ürünlerdir. Bunlar söze parlaklık, anlatım gücü vermek ve söylenen özel bir düşüncenin, bir duygusunu bildirmek için kullanılan güzel söz dizileridir” diye deyimlere açıklama getirir.¹⁶

Her dilde atasözleri ve deyimler vardır. Toplumbilim, ruhbilim, eğitim bilim, ekonomi, felsefe, tarih, ahlâk, folklor gibi birçok konuları ilgilendiren ve birçok yönden inceleme konusu edilmeye değer olan bu ulusal varlıklar, deyiş güzelliği, anlatım gücü, kavram zenginliği bakımından pek önemli dil yapılarıdır.¹⁷

Aksoy, deyimleri “Deyimler bir dilin anlatım yollarını, o dili konuşan toplumun geçmişini, yaşam biçimini, geleneklerini ve çeşitli özelliklerini belirten önemli ipuçları içerirler. Her dilin deyimlerinin kendine özgü yanları, nitelikleri bulunmakla birlikte diller arasında deyimler açısından benzerlikler, yakınlıklar vardır. İnsanoğlu hangi toprak parçasında yaşarsa yaşasın hangi dili konuşursa konuşsun, dünyadaki bazı durumlar, koşullar ve kavramlar karşısında - tıpkı atasözlerinde olduğu gibi birbirine yakın ya da ortak bir tutum içine girer.” diye tanımlıyor.¹⁸

Aksoy yapı bakımından deyimlerin en az iki sözcükle kurulduğunu ve biçim bakımından iki bölüğe ayrılabilceğini söyler:

¹³ T. N. Gencan, **Dil Bilgisi**, Kanaat Yayınları, İstanbul 1991, s. 350-351.

¹⁴ S. Batur, **Öyküleriyle Türkçede Deyimler**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 2006, s. 11-17.

¹⁵ İ. Pala, **İki Dirhem Bir Çekirdek**, Kapı Yayınları, İstanbul 2007, s. 1x,

¹⁶ Y. Z. Bahadanlı, **Deyimlerimiz ve Kaynakları**, Hür Yayınları, İstanbul 1962, s. 5-6.

¹⁷ Ö. A. Aksoy, **Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü**, 1. Cilt. TDK Yay., Ankara 1971, s. 17.

¹⁸ Ö. A. Aksoy, age., s. 36.

a. Sözcük öbeği durumundaki deyimler: ağır başlı, eli bayraklı, içli dışlı, gel zaman git zaman, püf noktası, kaşla göz arasında, suya sabuna dokunmadan vs... gibi. Öbeği meydana getiren sözcükler bitişik yazılmaz. Ünlem niteliğindeki deyimler de bu bölüm içine alınmıştır. Örneğin, *Adam sen de!*, *Yok devenin başı!*, *Hele hele!* vs gibi.

b. Cümle hâlindeki deyimler: dostlar alışverişte görsün, Halep ordaysa arşın burada, delik büyük yama küçük, al giymedim ki alınayım, ak mı kara mı saçın önüne düşünce görürsün, alaca dana, ak buzağı sadece sizde mi var? gibi. Masterla biten deyimler, çekime gireceklerinden ve dolayısıyla bir cümle kuracaklarından bu bölüm içinde yer alırlar. Örneğin, *göz yummak*, *gönül akıtmak*, *bir taşla iki kuş vurmak*, *damarı tutmak*, *al kanlara boyanmak*, *akla karayı seçmek*, *benzi sararmak*, *bin reнге girmek*, *karanlık basmak*, *karanlıkta göz kırpmak*, *kara kara düşünmek* vs ...¹⁹

Hüseyin Adıgüzel ise kendisinin *Açıklamalı-Örnekli Türkçe Deyim Hazinesi* adlı çalışmasında deyim kavramı ile ilgili olarak “*Deyim, gerçek manası dışında kullanılarak yeni bir mana ifade eden ve bir düşünceyi dile getiren, iki veya daha çok kelimeden meydana gelen kalıplaşmış söz dizisi olarak tarif edilir. Tariften de anlaşılacağı gibi, bazı hususiyetleri de vardır. En az iki kelimeden meydana gelmesi, gerçek mana dışında yeni bir mana taşıması, kalp halinde olması, kısa ve özlü olması vs gibi.*” şeklinde tanımlama yapar.²⁰

Deyim tanımlarının sonucunda şunu diyebiliriz ki; deyimler kalıplaşmış sözcüklerdir, ayrıca dilin sanatlı yapılarıdır. Deyimbilim kendi inceleme yöntemine sahip olması yanında ve ayrıca leksikoloji, gramer, sözdizimi, fonetik, dil tarihi, felsefe gibi diğer bilim dalları ile de karşılaştırılarak incelenmelidir. Dilbilimciler deyimbilimle ilgili olan pek çok problem konusunda farklı fikirlere sahiplerdir ve bu gayet doğal bir hadisedir.

¹⁹ Ö. A. Aksoy, age., s. 38.

²⁰ H. Adıgüzel, *Açıklamalı-Örnekli Türkçe Deyim Hazinesi*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1990, s. 6.

1.2. KÜLTÜREL YAŞAMIMIZDA DEYİMLER

Deyimler için milli kültürel yaşamın bir görünümüdür diyorsak; aynı soy, aynı kökenden gelen Kazak ve Türk halklarının milli manevi kültürünün arasında değişmez derin bir kardeşlik ilişkinin varlığı gerçektir. Bu ilişki esas olarak söz konusu iki halkın ortak örf-adetleri, gelenekleri ile dini inaçlarında görünmektedir.

a) Kazak ve Türkiye Türkçesindeki örf-adetlerle ilgili deyimler

Türk soylu halkların milli kültürel yaşamı, onların sözcük bünyesinin büyük bir bölümünü kapsayan deyimlerden net bir şekilde görünmektedir. Çünkü Türk ve Kazak deyimleri – bu lehçeyi konuşan halkların yaşam aynasıdır. Her dilde o dili konuşan halkın kültürel yaşamı hakkında bilgi veren deyimler çoktur. Söz konusu deyimler üzerinden o halkın geleneksel dünya görüşünün, milli düşünce sisteminin özelliklerini farketmek mümkündür. Milli kültürel değerlerimiz ve örf-adetlerimiz deyimlerimizde net bir şekilde görünmektedir. Araştırmacı Lewkoviç’e göre, halkın dilsel düşünce özelliklerini onun biçimsel yapısından başka sadece deyimler verebilir.²¹

Doğa ile iç içe yaşayan Türk soylu halkların yaşamında hayvancılık farklı bir yere sahiptir. Bu nedenle de her iki lehçede de hayvancılıkla ilgili deyimler pek çoktur. Örneğin, Türkiye Türkçesinde *at çalındıktan sonra ahırın kapısını kapamak* ve Kazak Türkçesindeki *түстен кейін маңырау* [tüsten keyin mañıraw] “zarara uğradıktan sonra tedbir almak” deyimleri yapısal bakımdan birbirine benzemezse bile her iki lehçede de anlamsal olarak aynıdır. Burada atın çalınması, ya da koyunun melemesi Türk halklarına ait hadisedir. Aynı şekilde Türkiye Türkçesinde *dananın kuyruğu kopmak* “için için süren anlaşmazlık, patlak vererek büyük bir olay ortaya çıkmak” ve Kazak Türkçesindeki *ақ түйенің қарыны жарылды* [aq tüyenıñ qarını jarıldı] “çoktan beklenen sevinçli olay oldu” veya Türkiye Türkçesindeki *kedi ciğere bakar gibi bakmak // deve nalbanda bakar gibi bakmak // koyun kaval dinler gibi dinlemek* “hiç görmediği, yadırgadığı bir şeye bakarcasına, ters ters bakmak” deyimleri buna örnektir. Bunun dışında sadece bir lehçede karşımıza çıkan ve sadece o halka ait

²¹ T. M. Lewkoviç, Nekotorie aspektı sopostavitel’nogo analiza frazeologičeskikh edinits russkogo i ryad tyurkskih yazıkov v plane ih semantičeskoy obščosti i svoeobraziya // *İssledovanie po semantike*. Ufa 1974, s. 140-145

özellikle sahip deyimler de çoktur. Örneğin, Türkiye Türkçesinde *deveye hendek atlatmak* “bir kişiye yapamayacağı belli olan bir işi yaptırmaya çalışmak”, *deveye binmek* “sarhoş olmak”, *ata et, ite ot vermek* “her şeyi karıştırmak”, *atla arpayı dövüştürmek* “çok iyi geçinenleri kavga ettirmek”, *öküz altında buzağı aramak* “akla uymayan bahanelerle suç ve suçlu bulma çabası içinde bulunmak”, *kuzu postuna bürünmek* “suçlu ve saldırgan olduğu halde kendini zararsız ve uysal göstermeye çalışmak” vs... Kazak Türkçesinde *ат миңгізін, тон кигізіу* [at miŋgizip, ton kigiziw] “hürmet göstermek”, *сиыр құймшақтату* [sıyır quymşaqtatıw] “herhangi bir işin sonunu uzatmak, getirmemek”, *боғын боталы түйе қылу* [boğın botalı tüye qılıw] “kendini ağırdan satmak”, *асауға құрық салғандай шыңғыру* [asawğa qurıq salğanday şıŋğırıw] “bağırarak, çok gürültü yapmak”, *ат тонын ала қашу* [at tonın ala qaşıw] “bir işi yapmamak için bin türlü sebep aramak”, *мұрынын тескен өгіздей* [murının tesken ögizdey] // *мұрынын тескен тайлақтай* [murının tesken taylaqtay] “uysal, halim, yumşak başlı” vs...

Hayvancılıkla beraber pek çok Türk soylu halklar çok önceden tarımla da uğraşıyordu. Dolayısıyla tarımla ilgili deyimler özellikle Anadolu’da yaşayan Türklerde daha fazladır. Çünkü altı ay kış ve altı ay yaz mevsiminde yaşayan Kazaklara nazaran coğrafya ve iklim kolaylığından ötürü Türklerin tarımla daha fazla uğraş vermeleri mantıklıdır. Örneğin, *cevizin kavuğunu doldurmamak* “az, küşük”, *ocağına dari ekmek* // *ocağına incir dikmek* “birinin evini barkını dağıtmak, bir daha şenlenemez duruma getirmek”, *arpa buyu kadar gitmek* “çok az ilerlemek”, *armut piş ağzıma düş* “ben hiç emek harcamayayım, her şey hazır olup ayağıma gelsin”, *saman altından su yürütmek* “kendisinin yaptığını belli etmeyerek ortalığı karıştırmak, herkesi birbirine düşürmek” vs...

b) Dini inançlarla ilgili deyimler

Her halkın kültürel yaşamında dinin alacağı rol büyüktür. Din ve dini inançla ilgili düşünceler, onun insanîyet, değer, ahlak, etik yapısını anlatan deyimler Kazak ve Türkiye Türkçesinde de fazladır. Kazak Türkçesinde dini inançlarla ilgili deyimler de araştırmacılar tarafından ele alınmıştır. Rıspaeva’nın *Qazaq Tilindegi kul’ttik frazeologizmdler* ve K. Ğabithanulı’nın *Nanım senimge baylanıstı qazaq tilindegi*

turaqtı tirkester adlı eserleri örnek olarak verebiliriz. Araştırmacı Rıspaeva, kendisinin doktora tez çalışmasında şamanizm, fetişizm, islamiyet vs... gibi dini inançlarla ilgili Kazak Türkçesindeki deyimleri toplayarak semantik ve yapı bakımından incelemiştir.²²

Ğabithanulı ise kendi tez çalışmasında söz konusu deyimleri köken dilbilimi (etnolingvistika) açısından ele almıştır.²³ Dini inançlarla ilgili deyimlerin kökeni çok eskiden gelir. Atalarımız ilk başlarda ateşe, suya, güneşe, Gök Tanrıya inandığında: yani çok tanrılılık zamanında pek çok nesneyi kutsal sayarak, onlara isim takmıştır. Kazak Türkçesindeki *отқа май құю* [otqa may quıw] «ateşe yağ dökmek», *айға қарап ұшықтау* [ayğa qarap uşıqtaw] «yeni doğan aya bakarak üflemek», *отпен аластай* [otpen alastaw] «ateşle tütsülemek», *жаңа атқан күнге сәлем беру* [jana atqan күнге sälem berıw] «yeni doğan güneşe selam verme», *жаңа туған айға бата қылу* [jana tugañ ayğa bata qılıw] «yeni doğan aya dua etmek» vs... gibi kelime grupları İslamiyet öncesi Şaman inancından kalan ve hâlâ yaşamakta olan inancın örnekleridir. Dini inançlarla ilgili deyimleri incelerken İslam dini yoluyla Arap-Fars dillerinden giren alıntı sözcüklerin fazlalığı göze çarpıyor. Örneğin, Türkiye Türkçesinde *Allah bana, ben de sana* “şimdi borcumu ödeyecek param yok, kazanırsam öderim”, *Allah dört gözden ayırmasın* “Tanrı anasız babasız bırakmasın”, *Allah’ın binasını yıkmak* “kendini ya da başkasını öldürmek”, *cehenneme gitse bir köseği getirmek* “zarar göreceği belli olan işten bile karlı çıkmak”, *cehennem dibi* “çok uzak ve gidilmesi zor bir yer”, *nane molla* “en küçük değişiklikten bile rahatsız olan, bedence dayanıksız kişi”, *Arafat’ta soyulmuş hacıya dönmek* “her şeyini kaybedip çırılçıplak ya da çaresiz kalmak”, *cinleri ayağa kalkmak* “çok sinirlenmek” vs... Kazak Türkçesinde ise *азан салу* [azan salıw] “bağırarak ağlamak”, *ауызы берік* [awızı berik] “1. oruçlu, 2. sır tutabilen biri”, *пайғамбар жасында* [payğambar jasında] “63 yaşındaki kimse”, *сайтаны /шайтаны/ ұстады* [saytanı /şaytanı/ ustadı] “çok sinirlenmek”, *сайтан /шайтан/ кісі* [saytan /şaytan/ kisi] “kurnaz, zalim biri”, *араға әзәзіл /шайтан/ кірді* [arağa äzäzil /şaytan/ kirdi] “araya fitne sokmak”, *әзәзілдей азғырды* [äzäzildey azğırdı] “doğru yoldan caydırmak” vs... Her iki lehçedeki Arap-Fars alıntı sözcükleri

²² K. Ğ. Rıspaeva, *Qazaq Tilindegi kul’ttik frazeologizmdler* (Filol.ğıl.kand.diss.), Almatı 1996, s. 175.

²³ K. Ğabithanulı, *Nanım senimge baylanıstı qazaq tilindegi turaqtı tirkester* (Filol.ğıl.kand.diss.), Almatı 1992, s. 122.

üzerinden yapılmış deyimler kendi başına bir araştırma konusu olarak yapı bakımından, anlam bakımından ve söz dizimi bakımından incelenirse dilimiz adına çok güzel olurdu.

Deyimlerin halk kültürünün zengin kaynakları, hazinesi olduğunu belirten Şakir Ülkütaşır bu hususta “*Halk dilinde yaşayan bu tâbirler, ekseriyetle ya hakikî bir vak'aya veya mecazî bir fıkra ya yahut hikâyeye dayanan sözlerdir. Diğer bir tâbirle bunlar, hakikî vak'anın, hayatî bir görüşün, felsefenin bize intikal eden veciz, mecazî ifadeleridir*” diyor.²⁴ Bektaşî fıkraları dolayısıyla genel dile örneğin, ***bel bağlamak, bir yiyip bin şükretmek, canına (ezan) okumak, eski kulağı kesiklerden, farzı bırak sana Allah'ı göstereyim, habbeyi kubbe yapmak, külâhları değiştirmek, ya dayak yememiş ya sayı saymasını bilmiyor, yuf borusu çalmak*** gibi deyimlerin yerleştiği görülmektedir.²⁵

²⁴ A. T. Sinan, “*Deyim Kavramı Üzerine Notlar –I*”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 18, Sayı 2, Elazığ 2008, s. 96.

²⁵ A. T. Sinan, **Türkçenin Deyim Varlığı**, Kubbealtı Yay., Malatya 2001, s. 67-68.

2. DEYİMBİLİM ÇALIŞMALARINA GENEL BİR BAKIŞ

2.1. Batı Dilbiliminde Deyimbilim Çalışmaları

2.1.1. Batı Avrupa Dilbiliminde Deyimbilim Çalışmaları

Kalıplaşmış kelimeler grubu uzun yıllar boyu araştırmacıların dikkatini çekmiş ve deyiş, özlü sözler, vecize, atasözü ve deyimler, idiom, tabir vs... gibi adlar altında pek çok eserde, açıklamalı sözlüklerde konu edilmiştir. Bununla birlikte deyimbilimi ayrı bir dilbilim dalı olarak ancak geçen asırlarda ortaya çıkmıştır. Zaten Batı Avrupa ve Amerikan dilbilimlerinde deyimbilim, dilbilimin ayrı bir bölümü olarak görülmemektedir.

Latince *phraseologia* sözcüğü ilk kez 1558 yılında Alman filologu Michael Neander tarafından kullanılmıştır. *Idiom* (Yunanca *idios* ‘özgün’) sözcüğü ise ilk kez 1578 yılında Oxford sözlüğünde yer almış, fakat bu iki sözcük çok daha geç dönemde terim haline gelmiştir.²⁶

20. yy.’ın başında Avrupa’da deyimbilimin gelişiminde önemli rol oynayan çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan biri 1909 yılında İngiltere’de çıkan, Jennifer Seidl ve W. Mc. Mordie tarafından hazırlanan **English Idioms and how to use them** (İngilizce Deyimler ve Onların Kullanımı) adlı sözlüktür. Bu sözlüğün önsözünde *idiom* teriminin bilimsel tanımı verilmektedir: “*Idiom nedir? İdiomun, kendisini oluşturan sözcükler birlikte ele alındığında, her birinin ayrı ayrı ifade ettiği anlamdan farklı olarak bu sözcük gurubunun tek bir anlam oluşturduğunu söyleyebiliriz*”.²⁷ Bu tanımda *idiom*’un bileşimindeki öğelerin anlamsal olarak yeniden biçimlenme özelliği açıkça ifade edilmiştir. İdiom’un genelleştirici mecazi anlamı da bu özellik temelinde biçimlenir.²⁸

20. yy.’ın başlarında deyimler üzerine yapılan araştırmalar arasında, ünlü İsveçli dilbilimci Bally’nin 1905 ve 1909 yıllarında yayımlanan **Précis de stylistique** ve **Traité de stylistique française** adlı çalışmaları özel bir yere sahiptir. Deyimler, Sözcükbilimin ayrı bir dalı olarak ilk kez Bally tarafından ele alınmıştır.

²⁶ Yu. P. Solodub, F. B. Albreht, **Sovremenniy russkiy yazık. Leksika i frazeologiya sovremennogo russkogo literaturnogo yazık**, İzdatel'stvo Flinta, Moskva 2003, s. 171-172.

²⁷ Seidl Jennifer, W. Mc. Mordie, **English Idioms and how to use them**, Vışşaya Şkola, Moskva 1983, s. 4.

²⁸ Yu. P. Solodub, F. B. Albreht, age., s. 172.

Avrupa’da deyim incelemeleri, ilk olarak leksikoloji araştırmaları ile meydana gelmiş olmakla birlikte, ikinci olarak Fransız kökenli İsviçreli dilbilimci Bally’nin çalışmaları da etkili olmuştur. Bally, dilbiliminde ilk olarak *phraseologie* terimini kullanan bilim adamıdır.²⁹ Ancak o zaman Bally’nin sunmuş olduğu terim Batı Avrupa ve Amerikan dilbilimcileri tarafından kabul edilmeyip, bunun yerine

1. söz seçimi, deyiş forması;
2. dil, hece, tarz;
3. deyiş, tabir kelimelerini kullanmışlardı.

Bally’nin deyimlerle ilgili çalışmaları deyimbilimin oluşumunda ve gelişiminde oldukça  onemlidir. Fransızcadaki sözcük birleşimlerinin sınıflandırmasıyla ilgili sorunlar üzerinde duran Bally, sözcük birleşimlerini, kendilerini oluşturan ögelerin sabitlik derecesini esas alarak ikiye ayırmıştır:³⁰

1. Bir araya geldikten hemen sonra parçalanabilen ve bileşimindeki sözcüklerin, değişik birleşimler oluşturmak için tam bir bağımsızlığa sahip olduğu birleşimler.
2. Bağımsızlığını tamamen kaybetmiş, aralarında bölünmez bir bağ olan ve yalnızca söz konusu birleşim içinde bir anlam taşıyan, sürekli olarak aynı birleşim içinde aynı düşünceyi ifade etmek için kullanılan ögelerden oluşan birleşimler.

Bu sınıflandırmada ikinci gruba giren sözcük birleşimleri, deyimsel birlikler olarak adlandırılmıştır. Bally, deyimsel birlikleri şöyle tanımlar: “*Eğer kendisini oluşturan sözcükler bağımsız anlamlarının tümünü kaybederse, sözcük birleşimi deyimsel birlik olur. Bu durumda bütün birleşim, ögelerinin anlamının toplamına eşit olmayan yeni bir anlam kazanır*”.³¹ Biz buna Türkiye Türkçesindeki **başını nara yakmak** “birini ya da kendi kendini ağır, dayanılmaz zarara uğratmak”, **hale yola koymak** “iyi bir düzen vermek, tertibe sokmak”, ** p babanın elini** “beklenmedik bir durum karşısında ne yapacağını şaşırmak” veya Kazak Türkçesindeki **басыны тауға да тасқа да соғы** [basın tawėa da, tasqa da soğıw] “her türlü çareye başvurarak yapılması g c bir işi başarmaya çalışmak”, **к зіне к к шыбын  ймелету** [k zine kök şıbyn  ymeletiw] “birisine g c göstermek, dediğini yaptırmak”, **жылқыдай жусатып,**

²⁹ Ch. Bally, **Frantsuzskaya Stilistika** (Perevod s frantsuzskogo yazıkı), Moskova 2001, s. 58

³⁰ Ch. Bally, age., s. 89.

³¹ Ch. Bally, age., s. 97.

қойдай әргізі [jılqıday jusatıp, qoyday örgiziw] “*dediğini yaptırmak*” gibi deyimleri örnek olarak gösterilebiliriz.

Bally, deyimisel birlikleri kimyasal birleşimlere benzetir: “*Bu tür sözcük birleşimlerini yabancılar kolaylıkla bire bir çeviremezler... Bu birlikler yeteri kadar sık kullanılırsa bu durumda birleşim, basit sözcüğe eşdeğer olur*”.³²

Bally, bu sınıflandırmaya dahil etmediği birçok ara birim olduğunu belirtir.³³ Bu ara birimlerden biri deyimisel gruplar veya alışılmış birleşimlerdir: “*Bileşimindeki öğelerinin bütün grubun sınırlarını kesin olarak belirleyecek ve daha önce görülmüş, bilinen, tanıdık izlenimi verecek biçimde aralarında belirli bir yakınlık derecesi bulundurarak bağımsızlıklarını koruyan sözcük birleşimine deyimisel grup ya da alışılmış sözcük birleşimi adı verilir*”.³⁴ Örnek olarak, Türkiye Türkçesinde **düşünceye dalmak** “dalgın bir durumda düşünmek”, **fikir yürütmek** “neler olabileceği ya da nasıl davranmanın daha doğru olacağı üzerine düşüncesini söylemek” birleşimlerindeki **düşünce** ve **fikir** sözcükleri ya da **acı soğuk** “çok üşütücü, eli, yüzü incitici, keskin soğuk”, **hasret kalmak** “özlediği kimseye, yere, şeye bir türlü kavuşamamak” birleşimlerinde **acı** ve **hasret** sözcükleri birbirleriyle eş anlamlı olsa da söz konusu birleşimlerde birbirlerinin yerine kullanılamazlar. Hiçbir zaman **hasret soğuk** ve **acı kalmak** diyemeyiz. Bu bağlamda Kazak Türkçesindeki, **дептке дауа** [dertke dawa] “hastalığa şifa, soruna çözüm”, **қайғымен қан жұту** [qayğımen qan jutıw] “hasret çekmek, acı çekmek” birleşimlerinde de durum aynı, yani **дерт** ve **қайғы** sözcükleri eş anlamlı olmalarına rağmen birbirlerinin yerine kullanılarak **дертпен қан жұту** [dertpen qan jutıw] ve **қайғыға дауа** [qayğığa dawa] denmez.

Bally değişik türlerini sistemleştirmede ve sınıflandırmadığı deyimlerin yalnızca iki temel türünü belirlemeyi önermiştir.³⁵ “*Dile sağlam bir biçimde giren birleşimlere deyimisel ifade denir. Bunlardan, sözcüklerin anlamlarını bir dereceye kadar koruduğu birleşimleri deyimisel gruplar; öğeleri arasında tam bir bağlılık olan birleşimleri ise deyimisel birlikler olarak adlandıracağız*”.³⁶

³² Ch. Bally, age., s. 97.

³³ Ch. Bally, age., s. 89.

³⁴ Ch. Bally, age., s. 92.

³⁵ V.V. Vinogradov, **İzbranniye trudi. Leksikologiya i leksikografiya**, İzdatel'stvo Nauka, Moskva 1977 (a), s. 143.

³⁶ Ch. Bally, age., s. 90.

Bally, serbest sözcük birleşimleriyle deyimisel birlikler arasındaki farkların çok iyi bilinmesinin önemini vurgulayarak, deyimisel birliklerin belirlenmesinde ifadenin biçimi ve anlamına bağlı olarak iki esas özellik önerir. Bunlardan bir tanesi iç belirtiler, diğeri de dış belirtilerdir. İfadenin birbirinden ayrı yazılan birkaç sözcükten oluşması; birleşimi oluşturan sözcüklerin değişmez bir düzen içinde bulunması; aralarına herhangi başka bir sözcük almaması; ifadeyi oluşturan sözcüklerin başka bir sözcükle değişmemesi dış belirtilerdir. İç belirtiler ise biçimsel özellikleri kapsayan dış belirtilerden farklı olarak deyim anlamıyla deyim oluşturan sözcüklerin özel anlamlarının karşılaştırılmasıyla ortaya çıkar.³⁷ *“Tüm ifadenin tek bir sözcüğe benzemesi, ögelerin anlamlarının kaybolması, sözcüksel, anlamsal ve sözdizimsel arkaizmlerin olması, eliptik yapıların vs... olması”* iç belirtileri oluşturur.³⁸

Bally, deyimlere yalnızca dış belirtiler çerçevesinde yaklaşmanın güvenilir olmayan sonuçlar doğurabileceğinin altını çizerek, özellikle iç belirtiler üzerinde durulması gerektiğini belirtmiştir. Bally’ye göre iç belirtiler, dış belirtilere göre daha güç belirlenir fakat yanlışlığa olanak tanımayan kesin sonuçlara ulaşmamızı sağlar. *“Bally’nin temel iç belirtiler olarak anlamsal ölçütleri belirlediği kabul edilmektedir. Bu yaklaşım deyimlerin sözcüksel ve anlamsal özelliklerinin araştırılmasının esaslarını belirlemiştir”*.³⁹

Bally, sözcük birleşimlerini biçembilim çerçevesinde ele almış, dilbilimin bağımsız bir dalı olarak deyimbilimden söz etmemiştir. Günümüzde de önemini koruyan bu çalışmada öne sürülen bazı tezler, deyimbilimin çözüm bekleyen sorunlarındanır.

İngiliz dilbilimcileri arasında ilk idiom çalışmaları 50’li yılların sonu ve 60’lı yılların başında başlar. Bu konuda yapılan araştırmaların sayısı yeterli olsa bile, bazı araştırmacılar yukarıda da bahsettiğimiz gibi, deyim veya idiom kavramlarını tam anlamı ile incelememişlerdir. Örneğin, idioma kavramı Bloomfield’in ne **Postulates** ne de **Language** adlı eserlerinde ele alınmıştır. Buna benzer biçimde, Zellig S. Harris’in **Methods in Structural Linguistics** adlı eserinde de söz konusu kavram meselesi ele alınmamıştır. Chomsky de 1957’den beri kendi

³⁷ Ch. Bally, age., s. 98-100.

³⁸ V. N. Teliya, **Çto takoye frazeologiya?** İzdatel'stvo Nauka, Moskva 1966, s. 16.

³⁹ V. N. Teliya, age., s. 16.

araştırmalarında, örneğin **Syntactic Structures** de deyimlerden hiç bahsetmiyor. Bu durumu Palmer ve Bongers gibi araştırmacılar idiom kavramının çok derin ve çok geniş bir anlamı taşıyor olmasına bağlıyorlar. İngiliz dilbilimi araştırmacıları arasında ilk olarak idiom konusunda çalışma yürüten araştırmacı ise Charles F. Hockett oldu. O idiom kavramını lûgat ve sentaks bakımından incelemiştir.⁴⁰

Hockett sonrası İngiliz dilbilimcileri bu konuda çeşitli araştırmalar yapmış ve idiom kavramı konusunda pek çok düşünce teklif etmişlerdir. Örneğin Kenneth L. Pike, kendi araştırmalarında idiomları, kültürün her görünüşünü araştırarak kabul eden insan hareketi ile belirliyor.⁴¹ İdiomlar konusunda çalışma yapan Alan Healey, İngiliz dilindeki ad ve sıfat görevini üstlenen idiomların sınıflandırmasını yapmıştır.⁴²

Rus dilbiliminde kullanılan frazeolojiya teriminin İngilizcedeki karşılığı ise *idiom*dur. İngiliz dilbiliminde deyimlerin sınırlarını belirleme meselesi hâlâ güncelliğini korumaktadır. Örneğin, “*May be* gibi sözcük bileşimleri idiom sayılmalı mı?” gibi meseleler günümüz İngiliz dilbilimcilerince henüz netlik kazanmış değil.⁴³ İdiom konusunu inceleyen ilk başlardaki çalışmalarda idiomların şekilleri, bazı idiomların semantik yapısı incelenmiş, ancak idiomların dildeki görevleri ve kullanım özellikleri hiç ele alınmamıştı. Günümüzde ise deyimlerin çeşitli konuları, örneğin deyimbilimi, idiom kavramları, deyimlerin yapılış yolları ile üstlendikleri görevleri, öz ve mecâzi anlamlarının ilişkileri vs... meseleleri Sam Glucksberg, Kaymond Gibbs, Giovanny Flores d’Arcais, Adam Makkai gibi araştırmacılarca araştırma konusu olmuştur. İdiomların cümle içerisinde üstlendiği göreve metnin etkisi meselesi Colombo tarafından ele alınmış; idiomların dilbilgisel özellikleri Pulman, Felbaum; deyim manalarının netliği ve bulanıklığı meselesi ile ilgili sınıflandırmalar Glucksberg, Cacciar gibi araştırmacılarca ele alınmıştır. Yukarıda bahsettiğimiz dilcilerin çeşitli teorik fikirler sunmaları ile İngiliz dilbilimindeki deyimlerle ilgili çalışmalarda çeşitli görüşler oluşmuştur.

⁴⁰ F. Ch. Hockett, **Course in Modern Linguistics**, the Macimillan Company, New-York 1958.

⁴¹ P. L. Kenneth, **Linguistic concepts**. University of Nebraska Press, 1982.

⁴² A. Healey, English İdioms // Kivung (Journal of the Linguistic Society of the University of Papua, New Guinea. 1968, 1/2. 71-108.

⁴³ T. J. Mıqtıbaeva, Frazelogizmderdiñ ağılsın tilinde zertteliwi. // **Yazık-Kul’tura-Çelovek**. Materialı respublikanskoy naučno-praktičeskoy konferentsii, Almatı 2004, s. 157-164.

Adam Makkai, **İdiom Structure in English** (İngiliz dilindeki idiomların yapısı) adlı doktora çalışmasında deyimlerin anlam bakımından “encoding” yani bulanık manalı ve “decoding” net, açık manalı olduğu kanaatine varır. Sovyet deyimbilimcilerinden Vinogradov, Amosov, Babkin, Şanskiy ve İngiliz deyimbiliminin kurucuları Weinreich, Healey vs... gibi dilbilimcilerin araştırmalarına dayanarak Makkai, idiom kavramını en az iki kelimeden oluşan kelime gruplarıyla ilişkilendirir.⁴⁴

⁴⁴ A. Makkai, **İdiom Structure in English**, The Hague, Mouton, 1972.

2.1.2. Rus Dilbiliminde Deyimbilim Çalışmaları

Deyimbilimin Rusça karşılığı olan **фразеология** Latince **phraseologia** (Yunanca *phrasis* ‘ifade’ ve *logos* ‘bilim’) sözcüğünden gelmektedir. Teliya, frazeologiya terimini “*Dildeki ifadelerin bilimi*” olarak tanımlar.⁴⁵ Deyimbilim için Rusçada frazeologiya ve idiomatika; deyim için ise frazeologizm ve idioma terimleri bir arada kullanılır. Bu iki terimin bir arada kullanılması, deyimbilimin biçimlenmeye başladığı ilk dönemlere kadar uzanır.

Deyimler Rus (Sovyet) dilbiliminde 19. asrın sonlarından itibaren incelenmeye başlamış ve tek başına bir dilbilim dalı olarak ancak 20. asrın 40. yıllarından itibaren aktif bir faaliyet göstermeye başladı.

Rusçadaki deyimlerin genel sorunları üzerine çok çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Dilbilimin ayrı bir dalı olarak ele alınan deyimbilim, deyim oluşumu, diyalektik deyimbilim, karşılaştırmalı ve tarihi deyimbilim gibi birçok bağımsız alt dala ayrılmıştır. Rus dili araştırmacılarının ilgisini çok eskiden beri çeken deyimler, 18. yy.’ın ikinci yarısından itibaren farklı adlar (*reçeniye, krılatıye slova, pogovorki, vırajeniye, oborotı reçi, aforizmi, poslovitsı, idiomı* vs.) altında çeşitli çalışmalarda ve sözlüklerde yer almaya başlamıştır.⁴⁶ Deyimlerin dilbilimsel bir disiplin olarak ilk kez Vinogradov tarafından ele alınarak incelendiği kabul edilse de, bazı araştırmacılar bu sürecin çok yönlü bir bilim adamı olan Lomonosov’un çalışmalarıyla başladığını belirtir. Lomonosov, Rusçanın öğrenilmesiyle ilgili çalışmalarının hazırlık aşamalarında, dildeki sabitleşmiş ifadelerin sözcükle olan yakınlığına dikkat çekerek, bu konuyla ilgili önemli saptamalar yapmıştır. Lomonosov, birçok atasözünü derlemiş ve bunların bir kısmından Rusçanın Dilbilgisi adlı çalışmasında yararlanmıştır. Bunun dışında deyimlerin açıklamalı sözlüklere de dahil edilmesini önermiştir.⁴⁷

Ünlü Rus bilim adamı Buslayev ilk canlı düşüncelerin atasözlerinde, İncil’den alınan aforizmlerde, halk dilindeki canlı ifadelerde ve benzetmeler türündeki alışılmış ifadelerde yankısını bulduğunu vurgulayarak, bu tarz alışılmış ifadeleri (özgün mikro

⁴⁵ V. N. Teliya, age., s.10.

⁴⁶ N. M. Şanskiy, **Frazeologiya sovremennogo russkogo yazıkı**, İzdatel'stvo Vıssşaya şkola, Moskva 1985, s. 6-7.

⁴⁷ V. N. Teliya, age., s. 11.

mitler) “... *hem ahlak kurallarını hem de sağduyuyu kısa bir biçimde ifade eden, ataların torunlarına mirası ...*” olarak kabul eder.⁴⁸ Buslayev alışılmış ifadelerin özelliklerini şöyle belirtmiştir: “*Bu tarz ifadeleri akılda tutmak gerekir, bunlar dilbilgisi ve retoriğin kurallarına uygun düşmeyebilir; ana özelliklerinden biri olarak anlam bütünlüğü bozulmadan biçim değiştirmesinin olanaksız olduğu bölünmez bir yapıları vardır; arkaik, ritmik ve melodik bir kuruluşa sahiptirler*”.⁴⁹

Sreznevskiy, **Zameçaniya ob obrazovanii slov iz vırajeniy** (İfadeden Sözcük Oluşması Üzerine Düşünceler) adlı makalesinde, deyimlerin yapı özelliklerine değinmiştir. İfade temelinde sözcük oluşum süreci, Sreznevskiy’in dış görünüş olarak ölü biçimin ötesindeki canlılığı görmesine olanak tanımış ve en düzensiz deyimlerde bile belirli kuralların gözlenebileceğini belirtmiştir.⁵⁰

Fortunatov’un sabit sözcük birleşimleri üzerine ilginç düşünceleri vardır. Kendisinin **Sravnitel'noye yazıkoznaniye** (Karşılaştırılmalı dilbilimi) adlı çalışmasında sözcük birleşimini oluşturan öğelerin anlam ve dilbilgisi özellikleri açısından araştırılmasının sorunlarını belirlemeye çalışmıştır.⁵¹ Fortunatov “bitişik sözcükler” kapsamında ele aldığı dil birimlerinin genel anlamıyla, kendilerini oluşturan sözcüklerin anlamları arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir. Fortunatov’un yaklaşımına göre deyimler, anlam açısından sözcük; biçim açısından ise sözcük birleşimi olarak, yani ara bir kategori gibi değerlendirilebilir.⁵²

Şahmatov'un **Sintaksis russkogo yazıka** (Rusçanın Sözdizimi) adlı eseri Rusça deyimlerin araştırılma sürecinde özel bir yere sahiptir. Şahmatov, bu çalışmasında deyimleri, sözdizimsel açıdan bölünmeyen sözcük birleşimleri kapsamında ele almıştır. Ayrıca “*sözcüklerin bölünmeyen birleşimleriyle ilgili sorunların yalnızca sözcükbilim için değil, dilbilgisi açısından da son derece önemli olduğunu özellikle belirtmiştir*”.⁵³

⁴⁸ F. Buslayev, **İstoriçeskiye oçerki narodnoy slovesnosti i iskusstva**. I-II tom. Sank-Peterburg 1861. s. 131

⁴⁹ V. N. Teliya, age., s. 11.

⁵⁰ V. N. Teliya, age., s. 12.

⁵¹ F. F. Fortunatov, **Sravnitel'noye yazıkoznaniye. İzbranniye trudy**, I-tom., Moskva 1956, s.173-174., ayrıntı için bk. V. N. Teliya, age., s.12-13.

⁵² V. N. Teliya, age., s. 12-13.

⁵³ V. V. Vinogradov, **İzbranniye trudy: Leksikologiya i leksikografiya**, İzdatel'stvo Nauka, Moskva 1977 (a), s. 140.

Şahmatov sözcük birleşimlerinin bölünmesini, onların bileşimindeki esas ve bağımlı ögelerin karşılıklı ilişkilerinin belirlenmesi olarak açıklamıştır. Fakat bazı sözcük birleşimleri için böyle bir bölünmenin söz konusu olmadığını ve bunların da bölünmeyen sözcük birleşimleri kapsamında ele alınması gerektiğini belirtmiştir. Şahmatov bu tür sözcük birleşimlerine Rusçadaki **два мальчика** [dva mal'çika] “iki erkek çocuk” örneğini vererek, çağdaş Rusçanın sözdizimi kuralları açısından bu birleşimin esas ve bağımlı ögelerinin belirlenemeyeceğini, birleşimi oluşturan ögeler arasındaki ilişkinin ancak dil tarihi yardımıyla açıklanabileceğini ifade etmiştir.⁵⁴ Vinogradov’a göre “*bölünmeyen sözcük birleşimleri, dil gelişiminin öncü evrelerinin arkeolojik kalıntılarıdır*”.⁵⁵

Şahmatov’un **Sintaksis russkogo yazıka** adlı çalışmasında bölünmeyen sözcük birleşimlerine verdiği örnekleri Vinogradov dört grup altında toplamıştır:

1. Dilbilgisel olarak bölünmeyen, çağdaş sözdizimsel ilişkiler açısından anlaşılmayan, fakat sözcüksel olarak tamamen bağımsız olan, yani bileşimindeki sözcüklerin yerine uygun herhangi bir ögenin gelebildiği sözcük birleşimleri. Bazı bölgesel ağızlarda tümcede tümleç görevi üstlenen, çekilmemiş eylemle yalın durumdaki adın bir arada kullanıldığı sözcük birleşimleri bu türdendir.

2. Dilbilgisel olarak bölünmeyen, çağdaş sözdizimin kuralları çerçevesinde açıklanamayan ancak tamamen bağımsız olmasalar bile sözcüksel açıdan ögelere ayrılabilen, kendisini oluşturan sözcüklerden yalnızca bir tanesinin değişebileceği sözcük birleşimleri.

3. Sözcüksel anlamları açısından bölünmeyen fakat dilbilgisel olarak bölünen, canlı dilin sözdizimsel yapısına tamamen uygun olan sözcük birleşimleri.

4. Çağdaş dil sistemi için sözdizimsel açıdan olduğu gibi sözcüksel ve anlamsal açıdan da eşit derecede bütün olan ve bölünemeyen sözcük birleşimleri.⁵⁶

Teliya, Vinogradov’un Şahmatov’dan aktardığı sözcük birleşimlerine ek olarak, dilbilgisel ve sözcüksel açıdan bölünmeyen **рука с рукой** [ruka s rukoy] “el ele”,

⁵⁴ A. A. Şahmatov, **Sintaksis russkogo yazıka**, Moskva 2001, s. 278-279.

⁵⁵ V. V. Vinogradov, age., s.140.

⁵⁶ V. V. Vinogradov, age., s.141.

спаси бог [spasi bog] “tanrı kurtarsın”, **черт знает что** [çyort znayet çto] “ne olduğu belirsiz bir şey” türündeki birleşimleri de ayrı bir grup olarak ele almıştır.⁵⁷

Teliya’nın görüşüne göre, bu sözcük birleşimlerinden yalnızca kaynaşmışlığın farklı seviyelerde olduğu **рука с рукой** [ruka s rukoy], **спаси бог** [spasi bog], **черт знает что** [çyort znayet çto], **очертя голову** [oçertya golovu], **игральные карты** [igral’niye kartı], **великий княз** [velikiy knyaz], **красное село** [krasnoye selo] gibi türündekiler deyim olarak kabul edilebilir. Deyimleri yalnızca anlamsal açıdan ele almanın yeterli olmayacağını savunan Teliya’ya göre, Şahmatov’un **рука с рукой** [ruka s rukoy] türünden ifadeleri açıklamak için biçimsel özelliklere dikkat çekmesi tesadüf değildir.⁵⁸

Vinogradov, Şahmatov tarafından öne sürülen bu görüşlerin derinlemesine incelenmesiyle, sözdizimi ve deyimbilim çalışmalarında önemli sonuçlara ulaşılabilceğini fakat sözdizimsel ve sözcüksel bölünmeye bağlı olarak ele alınan bu dilbilgisel bölünme kavramının biraz değiştirilebileceğini belirtir. Vinogradov’a göre Şahmatov bölünme kavramını çağdaş sözdizimsel ilişkiler açısından son derece anlaşılabilir olan, ömrünü doldurmuş dilbilgisel olayların yansıdığı dar bir sözdizimsel idiomatizmler ortamında uygulamıştır. Fakat bu durumda sözdizimsel birliklerin bölünme özelliği dar bir çerçevede, yüzeysel bir biçimde ele alınmış olur.⁵⁹

Vinogradov’dan önce, deyimler üzerine yapılan araştırmalar arasında Vulfius ve Abakumov’un da ilginç gözlemler içeren çalışmaları vardır. Bu çalışmalar bilimsel çıkarımlara dayanmaktan çok metodik ve öğretici özelliktedir. Vulfius, **К вопросу о классификации идиомов** (İdiomların Sınıflandırılmasıyla İlgili Sorunlar Üzerine) adlı çalışmasında ilk olarak, Bally’nin deyimlerle ilgili görüşlerine yer vererek sabit sözcük birleşimlerini kendi bakış açısına göre sınıflandırmaya çalışmıştır.⁶⁰

1. Birbirinden ayrılmaz sözcüksel öğelerden oluşan ifadeler.
2. Atasözü türündeki ifadeler.

⁵⁷ V. N. Teliya, age., s.13.

⁵⁸ V. N. Teliya, age., s.14.

⁵⁹ V. V. Vinogradov, age., s.142.

⁶⁰ N. M. Şanskiy, **Фразеология современного русского языка**, İzdatel'stvo Vısshaya şkola, Moskva 1985, s. 7.

3. Çağdaş dilin sözdizimi kurallarına uymayan, sözcük oyunları içeren, deyimler dışında kullanılmayan sözcüklerin oluşturduğu deyimler.

Vulfius'un yapmış olduğu sınıflandırma bazı yönleriyle eleştirilmektedir. Örneğin, söz konusu çalışmada yalnızca deyimlere özgü olarak kabul edilen özellikler, hem deyim hem de atasözleri için geçerli olabilmektedir.⁶¹

Polivanov deyimbilimin dilbilimin ayrı bir dalı olarak incelenmesini gerektiklerinden bahsederek “... çeşitli sorunlarının sistemli bir biçimde incelenmesi sayesinde bilimimizin tesadufi boşluklardan arındırılmış olacağını, gelecekteki dilbilimi literatüründe (fonetik, morfoloji v.b. dalları gibi) ayrı ve kalıcı bir pozisyon alacağını...” belirtmektedir.⁶²

Abakumov'un işlevsel olarak sözcüğe eş tuttuğu sabit sözcük birleşimlerini yapı ve köken açısından sınıflandırdığı **Ustoyçiviye soçetaniya slov** (Sabit Sözcük Birleşimleri) adlı çalışması da deyimlerin araştırılması sürecinde önemli bir yere sahiptir. Abakumov sabit sözcük birleşimlerini anlamsal bakımdan iki gruba ayırmıştır.⁶³

1. Anlamı, kendisini oluşturan öğelerin anlamından çıkarılamayan sözcük birleşimleri.

2. Birkaç sözcükten oluşan birleşik adlar (örneğin, Rusçadaki **Чёрное море** [çyornoye more] “Kara deniz”, **машино-тракторная станция** [maşino-traktornaya stantsiya] “makine-traktör istasyonu” vs...).

Çalışmasına deyimlerin tüm çeşitlerini almayan Abakumov'un yapmış olduğu sınıflandırmada bazı eksikliklerin olduğu kabul edilmektedir. Örneğin, **Чёрное море** [çyornoye more] birleşimi birkaç sözcükten oluşan adlar kapsamında ele alınmıştır, fakat bu ifadenin genel anlamı kendisini oluşturan sözcüklerin ayrı ayrı anlamlarından çıkmamaktadır.⁶⁴

Sovyet dilbiliminde deyimbilimin tanımıyla ilgili yapılan ilk çalışmalardan birisi de Polivanov'a aittir. Polivanov deyimlerle özel olarak ilgilenmese de, **О Фонетических**

⁶¹ N. M. Şanskiy, age., s.7.

⁶² Ye. D. Polivanov, **Vvdedeniye v yazıkoznaniye (dlya vostokovedçeskih vuzov)**. Moskova 2002. s. 61.

⁶³ N. M. Şanskiy, age., s. 8.

⁶⁴ N. M. Şanskiy, age., s. 8.

priznakah sotsial'no-grupnovih dialektov i v častnosti russkogo standartnogo yazıka (Lehçelerin Sosyal Grupları ve Ayrıca Standart Rusçanın Sesbilgisel Özellikleri Üzerine) adlı çalışmasında deyimbilimin ayrı bir dilbilimsel dal olarak biçimlenmesi gerektiğini ifade etmiş ve “...bu açıdan sözdizimiyle aynı işlevi görecektir, bununla birlikte sözcükbilimin belirli sözcüklerin anlamlarıyla ilgilenmesine benzer biçimde, belirli sözcük birleşimlerini genel tür olarak değil, kendi anlamlarıyla ele alacak özel bir alana ihtiyaç vardır. Dilbilimin bu alanına ve ele aldığı olayların toplamına deyimbilim (frazeologiya) adını veriyorum, bu anlamda başka bir terimin de “*idiomatika*” önerildiğini belirtmek istiyorum.” şeklinde düşüncesini ifade etmiştir.⁶⁵ Polivanov’un ileri sürdüğü düşünceler günümüzde hâlâ önemini korumaktadır.

Deyimbilimin dilbilimin ayrı bir dalı olarak biçimlenmesinde, ünlü Rus bilim adamı Vinogradov’un 1947 yıllarında yayımlanan **Ob osnovnih tipah frazeologičeskikh yedinitı v russkom yazıke** (Rusçada Deyimsel Birimlerin Temel Çeşitleri Üzerine) adlı çalışmasının rolü çok büyüktür.⁶⁶

Ancak, deyimbilimin dilbilimin ayrı bir bölümü olarak değerlendirilmesi ilk olarak Rus alimi Polivanov tarafından ileri sürülmüştür. Polivanov bu konuya defalarca değinmiş ve leksikolojinin sözcüklerin sözlüksel anlamlarını, morfolojinin sözcüklerin biçimsel anlamlarını, sentaksın ise sözcük öbeklerinin biçimsel anlamlarını incelediklerini belirterek “İşte, sözdizimi ile paralel olacak, ancak genel çeşitleri ile değil, belirli ayrı sözcük öbeklerinin bireysel anlamlarını göz önünde bulunduracak ayrı bir alanın geliştirilmesine ihtiyaç vardır. Dilbiliminin bu alanına ve bu çerçevede incelenen olayların bütünü için “*deyimbilim*” terimini kullanarak bu anlamda “*deyim bilgisi (idiomatika)*” gibi bir başka terimin de önerildiğini belirtmeliyim” demiştir.⁶⁷

Larin, Polivanov’dan sonra deyimbilimin dilbiliminin ayrı bir dalı olması konusunda fikir bildiren ilk bilimadamıdır. Ona göre, “*Deyimbilimin, dilbilimin ayrı bir bölümü olarak hâlâ “gizli gelişim” aşamasında bulunmamaktadır... Ancak deyim bilim*

⁶⁵ Ye. D. Polivanov, **O Fonetičeskikh priznakah sotsial'no-grupnovih dialektov i v častnosti russkogo standartnogo yazıka // Stat'i po obščemu yazıkozaniyu**. Leningrad 1968, s. 207-208. Ayrıca karşılaştırmak için bk. Yu. A. Gvozdayov, **Osnovi russkogo frazeologičeskoj ditsiplini**, İzdatelst'vo Rostovskogo universiteta, Rostov na Donu 1977, s. 9.

⁶⁶ V. V. Vinogradov, “*Osnovnye ponyatiya russkoj frazeologii kak lingvističeskoj ditsiplini*”, **Sbor. “A. A. Şahmatov”**. Trudı komissii po istorii AN SSSR, Moskva 1947. – Vıp.-3. s. 345.

⁶⁷ Ye. D. Polivanov, **Vvedeniye v yazıkoznanıye (dlya vostočovedčeskikh vuzov)**, Moskva 2002, s. 119.

*hazırlık çalışmalarının olgunlaşmış bir meyvesi olarak henüz şekillenmemiştir... olsa böyle bir dalın oluşturulmasına ihtiyacımız vardır, zira bu dalın leksikoloji, morfoloji ve sintaksis gibi alanlarda gelişigüzel ve tesadüfi bir şekilde irdelenmesinin amatörce olduğunu, fikir ayrılığı yarattığını ve başarısızlığını herkes açıkça fark etmektedir”.*⁶⁸

Larin’in, **Očerki po frazeologii** (Deyimbilim Üzerine Denemeler) adlı makalesi de deyimbilim çalışmaları arasında önemli bir yere sahiptir. Söz konusu makalede öncelikle Rusça **frazeologiya** “deyimbilim” terimi üzerinde duran Larin, deyimlerle ilgili yapılan çalışmalarda bu terimin kullanımındaki yanlışlıkları eleştirel bir bakış açısıyla ele almıştır. Larin, frazeologiya teriminin içerik olarak bir bilim dalının adı olması gerekirken, söz konusu bilim dalının inceleme nesnesinin tanımı için kullanıldığını belirtmiştir.

Larin, **O frazeologii Saltıkova Şçedrina** (Saltıkov Şçedrin’in Deyimleri Üzerine), **O bogatoy frazeologii russkogo yazıka** (Rusçanın Deyim Zenginliği Üzerine), **Frazeologiya delovogo yazıka** (Resmi Dildeki Deyimler) gibi çalışma başlıklarında frazeologiya teriminin yanlış kullanıldığını, ele alınan nesnenin değil çalışmanın kendisinin frazeologiya olarak nitelendirilmesi gerektiğine dikkat çekmiştir. Larin bu terimin kullanımındaki düzensizliği, deyimbilimin o güne kadar dilbilimsel yaklaşımla ele alınmamasına bağlar.⁶⁹

Larin deyimbilimin, bağımsız bir dilbilim dalı olarak biçimlenebilmesi için öncelikle araştırma nesnesinin ve dilbilimin diğer dallarıyla olan ilişkisinin tam olarak ortaya çıkarılması gerektiğini belirtmiştir. Larin, yapılmış olan çeşitli çalışmalarda, sözcük birleşimlerinin biçimsel özelliklerine göre tümce; bütünsel anlam özelliklerine göre ise sözcük olarak ele alındığını, fakat bu görüş çerçevesinde deyimlerin etraflıca incelenebilmesi için sözdiziminin ve sözcükbilimin, yeterli olmadığını vurgular. *“Bir dil birimi olan sözcük birleşimi, sözcük ve tümce arasında yer alır... Düşünceyi oluşturan basit bir ifade türü olan sözcük birleşimleri, sözdiziminin inceleme alanına giren, öğelere ayrılabilir söz birimleridir. Ama bu sözcük birleşimleri anlamsal bütünlük sağlayan sözcüklerin bir araya gelmesiyle oluşmuşsa sözcük birleşimi olarak sözcükbilime yaklaşırlar. Bunlar ya bağımsız olarak frazeoloji ya da bugüne kadar*

⁶⁸ B. A. Larin, **Očerki po frazeologii**, Moskova 1977, s. 125.

⁶⁹ B. A. Larin, **İstoriya russkogo yazıka i obşçeye yazıkoznaniye**, İzdatel'stvo Prosvesçeniye, Moskva 1977, s. 125-126.

*yapıldığı gibi sözcükbilim kapsamında incelenmelidir”.*⁷⁰ Larin, anlamsal özellikleri açısından deyimlerin her ne kadar sözcükbilimin inceleme alanına yaklaştığını söylese de sözcükbilimin, değişik kaynaşmışlık düzeyine sahip bütün deyimleri kapsayamayacağının da altını çizer.⁷¹

20. yy.’ın 40’lı yıllarına kadar Rusçadaki deyimler üzerine yapılan çalışmalar farklı düşüncelere ve gözlemlere dayanıyordu. İlginç yaklaşımlar içeren bu çalışmalar, deyimbilimin daha sonraki yıllardaki gelişimine önemli katkılar sağlamıştır.

⁷⁰ B.A. Larin, age., s. 126-127.

⁷¹ B.A. Larin, age., s. 127.

2.2. Türkolojide Deyimbilim Çalışmaları

Türkçe, deyim bakımından dünyanın en zengin dillerinden biridir. Gerek yazıda gerek sözde, farkında olarak veya olmayarak kullandığımız bu deyimler adeta ifadenin ayrılmaz bir parçası durumundadır. İfadeye canlılık ve doyuruculuk katmak amacıyla edebiyatın bütün türlerinde kullanılan deyimler, şair ve yazarların gözardı edemeyeceği çok değerli bir ifade unsurudur. Atasözleri gibi, deyimler de az sözle çok mana ifade etmenin en güzel örneğini teşkil etmektedir. Son yıllarda deyimler üzerine çok yönlü ve kapsamlı çalışmalar yapıldığını görmekteyiz.

Türkolojide deyimler hakkında ilk çalışmalar 20. asrın 40'lı yıllarından sonra yapılmaya başladı.⁷² Kazak Türkçesi sahasında ilk olarak deyimleri inceleme meselesini ele alan ve deyimleri idiom sözcükleri incelemede kullanılması gereken yöntemlerden söz eden Amanjolov, deyimleri idiom ve fraza olarak ikiye böler.⁷³ Kendisinin doktora tezi ile ilgili çalışmasında Amanjolov *“Kazakça idiom ve deyimlere oldukça zengin bir dildir. Bizim kanımızca, idiom ve deyimler Kazak halkının düşünce yapısını araştırmada ve dildeki anlam ve şekilleri incelemede esasa alınmalıdır”* diyerek deyimleri incelemedeki temel prensiplerden bahseder.⁷⁴

Kazak Türkçesi sahasında deyimleri inceleme meselesi İsmet Kenesbayev ile devam eder.⁷⁵

Tabi ki, ilk olarak her lehçedeki deyimleri inceleme ve sınıflandırma meseleleri ele alınmıştır. Dilbilimcilerin çeşitli yıllarda yayınlanmış çalışmaları bunun en güzel örneğidir. Bu konudaki ilmî eserlerin her lehçedeki deyimlerin şekilleri, anlam bakımından zorluk derecesine göre inceleme metodları birbirinden farklıdır. 50. yıllardan sonra Türkoloji’de deyimlerin dilbiliminde ayrı bir ders olarak şekillenmesi yolunda pek çok meseleleri ilmî açıdan çözümlemek için büyük çalışmalar yürütülmeye başlanmıştır. Çünkü deyimler, gerek kalıplaşmış kelime grupları halinde kullanılmaları gerekse sabit yapıları karakter taşımaları sebebiyle anlam bütünlüğüne sahip olmaları

⁷² **Materialı k obçey biografii po frazeologii. Voprosı frazeologii.** // Sost. L. İ. Royzenson, M. A. Bekler. Taşkent 1965; ayrıca bk. **Bibliografiçeskiy ukazatel’ literaturı po voprosam frazeologii**, vıp. III. // Sost. Royzenson L.İ., Buşuy A.M., Royzenson S.İ. Pod red. Kopilenko M. M., Samarkand 1974.

⁷³ S. Amanjolov, **Qazaq tili ğılımı sintaksisniñ qısqa kursı**, Almatı 1994, s. 72-73.

⁷⁴ S. Amanjolov, **Voprosı diyalektologii i istorii kazakhskogo yazıkı**, Almatı 1997, s. 72.

⁷⁵ İ. Keñesbaev, **Qazaq tiliniñ idiomaları men frazaları turalı**, Halıq muğalımı, Almatı 1946, № 1-4.

dolayısıyla dilbiliminin ayrı bir kolunu oluşturur. Bu konuda yayınlanmış genel deyimler hakkındaki eserlere bir göz attığımızda, bu çalışmaların belli bir derecede neticeye varmış olduğunu görürüz.

İlk dönemlerde her halkın, her lehçenin kendi edebi dilindeki deyimlerin temelini araştırma ve gruplaştırma amacı vardı. Dilbilimcilerin çeşitli yıllarda yayınlamış olduğu eserler bunun bir göstergesidir. Kazak dilbilimcisi Kenesbayev sonrası her lehçede bu tür çalışmalar yapılmaya başladı. Türkiye Türkçesindeki idiomaları Dolganov,⁷⁶ Özbek Türkçesi deyimlerinin meseleleri Rahmatullaev,⁷⁷ Uygur Türkçesindeki deyimleri Sayfullin,⁷⁸ Djaparbekova,⁷⁹ Tatar Türkçesindeki deyimler Ahatov,⁸⁰ Azerbaycan Türkçesindeki deyimleri Bayramov,⁸¹ Türkçedeki fiil yapımlı sabit kelime grupları Yusipova,⁸² Türkmen Türkçesindeki idiomalar Babaev,⁸³ Açilova,⁸⁴ Kırgız Türkçesindeki idiomalar Osmanova,⁸⁵ Kumuk Türkçesindeki deyimler Daibova,⁸⁶ Karaçay-Balkar Türkçesindeki deyimler Jaraşueva,⁸⁷ Başkurt Türkçesindeki deyimler Uraksin,⁸⁸ gene olarak Türkiye Türkçesindeki deyimler hakkında Aksoy,⁸⁹ Yakut Türkçesindeki deyimler Nelunov,⁹⁰ Çuvaş Türkçesindeki deyimler Çernov,⁹¹ Tatar Türkçesindeki deyimler sözlüğü İsenbet⁹² vs... bilim adamları tarafından araştırılmıştır.

Deyimler dilbilimsel birlik olarak leksik-semantik bakımından çok yönlüdür. Bu meseleleri teorik açıdan geliştirme konusu henüz çözümlenebilmiş değil. Tam tersine detaylı araştırmalar sonucu ortaya çıkan çeşitli fikirlerin varlığı her lehçedeki deyim

⁷⁶ A. Dolganov, **Puti razvitiya idiomatiki v sovremennom turetskom yazıke**, Moskva 1952.

⁷⁷ Ş. Rahmatullaev, **Osnovnie grammatičeskie osobennosti obraznih glagol'nih frazeologičeskikh edinits sovremennogo uzbekskogo yazıka**, Taşkent 1952.

⁷⁸ Ç. Sayfullin, **Ustoyçivie slovosocetaniya v sovremennom uygurskom yazıke**, Leningrad 1953.

⁷⁹ S. Djaparbekova, **Uygur tili frazeologiyasinin izahlik lugiti**, Almatı 1993.

⁸⁰ G. Ahatov, **Frazeologičeskie vrajeniya v tatarskom yazıke**, Kazan 1954.

⁸¹ A. Bayramov, **Ustoyçivie slovosocetaniya v azerbaydjanskom yazıke**, Leningrad 1959.

⁸² R. R. Yusipova, **Ustoiçivie glagol'nie soçetaniya v turetskom yazıke** (Kand. dissertatsiya), Moskva 1962.

⁸³ K. Babev, **İdiomi v turkmenskom yazıke**, Aşhabat 1963.

⁸⁴ G. Açilova, **Turkmenskaya frazeologiya**, Samarkand 1977.

⁸⁵ C. Osmanova, **İdiomi v kirgizskom yazıke**, Frunze 1969.

⁸⁶ K. Daibova, **Frazeologiya kumıkskogo yazıka**, Moskva 1973.

⁸⁷ Z. Jaraşueva, **Voprosı frazeologii sovremennogo karaçaevo-balkarskogo yazıka**, Baku 1973.

⁸⁸ Z. Uraksin, **Frazeologiya başkirskogo yazıka**, Moskova 1976.

⁸⁹ Ö. A. Aksoy, **Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. Deyimler Sözlüğü**, TDK Yay., Ankara 1971.

⁹⁰ A. Nelunov, **Glagol'naya frazeologiya yakutskogo yazıka**, Abakan 1979.

⁹¹ M. Çernov, **Frazeologiya sovremennogo çuvaşskogo yazıka**, Çeboksarı 1985.

⁹² N. İsenbet, **Tatar telenen frazeologik süzlege**, Kazan 1989.

şekillerinin hâlâ bilimadamları tarafından incelenmemiş özelliklerinin varlığını gösterir. Deyim şekillerinin yapısı, onun anlam bakımından kullanılışı meseleleri Muratov,⁹³ Kaydarov,⁹⁴ Abdrahmanov,⁹⁵ Nazarov,⁹⁶ Bayteliev,⁹⁷ Jaysakova,⁹⁸ Avakova⁹⁹ vb. araştırmacıların ilmî çalışmalarına konu olmuştur.

Türkolojideki deyimlerin morfolojik-gramatik özellikleri hakkında Nelunov,¹⁰⁰ Rojanskiy,¹⁰¹ Tulekova,¹⁰² Eleşeva¹⁰³ gibi araştırmacılar değerli incelemeleriyle Türkçedeki deyimlerin etraflıca incelenmesine katkıda bulundular. Gene bu mesele ile ilgili Doğan Aksan, deyimlerin yapısını sözdizimi ve anlambilim açısından incelemiş ve deyimleri: ad tamlaması, sıfat tamlaması, yüklemel olmayan sözcük bağdaştırmaları, eylemlikle kalıplaşmış yüklemel sözcük bağdaştırmaları, yüklemli tümce biçiminde kalıplaşmış deyimler, deyimleşmiş ikilemeler olarak sınıflandırmıştır.¹⁰⁴

Bazı araştırmacılar, örneğin Kaydarov¹⁰⁵ deyim şekillerini edebi dildeki kullanılış uslubu esnasında araştırmışsa, Pinhasov,¹⁰⁶ Jakıpbekov,¹⁰⁷ Bekturganova¹⁰⁸, Cumageldieva,¹⁰⁹ Kojahmetova¹¹⁰ v.b. da araştırmacılar ayrı ayrı yazarların eserlerindeki deyimleri incelemişlerdir.

⁹³ S. Muratov, *Ustoyçivie slovosocetaniya v turkskih yazıkah*, Moskva 1961.

⁹⁴ A. Kaydarov, *Printsipy klassifikatsii frazeologizmov*, Alma-Ata 1979.

⁹⁵ M. Abdrahmanov, *Ustoyçivie slovosocetaniya s çislitel'nimi v turkmenskoy yazıke*, Aşhabat 1972.

⁹⁶ O. Nazarov, *Sopostavitel'nyy analiz somatiçeskih frazeologizmov russkogo i turkmenskogo yazıkov*, Aşhabat 1973.

⁹⁷ A. Bayteliev, *Qazaq tilindegi esimdi frazeologiyalıq tirkesterdi olarga uqsas qubılıstardan ayırıw mäselesi*, Almatı 1974.

⁹⁸ R. Jaysaqova, *Semantiko-grammatičeskaya struktura frazeologizmov v kazahskom yazıke*, Almatı 1980.

⁹⁹ R. Avakova, *Semantiko-morfologičeskie harakteristiki glagol'nyh frazeologizmov sovremennogo uygurskogo yazıka*, Almatı 1991.

¹⁰⁰ A. Nelunov, *Glagol'naya frazeologiya yakutskogo yazıka*, Abakan 1979.

¹⁰¹ A. Rojanskiy, *Ustoyçivie slovosocetaniya s glagol'nimi sterjnyami v sovremennom turetskom yazıke*, Tibilisi 1968.

¹⁰² S. Tulekova, *Qazaq tilindegi algıs jäne qarğıs mändegi frazeologizmdler*, Almatı 1975.

¹⁰³ A. Eleşeva, *FE s komponentami çislitel'nimi v kazahskom yazıke*, Alma-Ata 1980.

¹⁰⁴ D. Aksan, *Türkçenin Söz Varlığı*, Engin yayınevi, Ankara 1996. s.174-175.

¹⁰⁵ A. Qaydarov, *“Osobennosti stilistiçeskogo upotrebleniya sinonimnih i varyantnih frazeologizmov v uygurskom yazıke”*, *Sovetskaya turkologiya*, 1970 №2, str., 70-81

¹⁰⁶ Ya. Pinhasov, *Frazeologičeskie vırajeniya v yazıke proizvedeniy Hakima Alimcanova*. Taşkent 1953.

¹⁰⁷ M. Jakıpbekov, *Jambıl şıǵarmalarındaǵı sözderdiñ jäne frazeologiyalıq tirkesterdiñ stil'dik mǵayda qoldanılwı*. Almatı 1955.

¹⁰⁸ E. Bekturganov, *M.Äwezovtıñ “Abay Jolı” roman-epopeyasındaǵı turaqtı söz tirkesteri*. Almatı 1967.

¹⁰⁹ B. Cumageldieva, *Frazeologiya romana B.Kerbabaeva “Reşayuşçiy şag”*, Aşhabat 1970.

¹¹⁰ H. Kojahmetova, *Frazeologizmdlerdiñ körkem ädebiyette koldanılwı*. Almatı 1972.

Azerbaycan Türkçesinde, deyimbilim karşılığı frazeologiya / sabit söz birleşmesi olarak geçmektedir.¹¹¹ Azerbaycan Türkçesindeki deyimleri ele alan Zeynalov “*Deyimler yapı-ses faktörü ile değil, ancak bütün birleşmeyi teşkil eden sözler için ortak olan anlam ve kavram ile temayüz ederler.*” diye açıklama verir.¹¹²

Diğer Türk Lehçelerinde: Gagauz Türkçesi, bölünmez laf birleşmesi, frazeologizma; Başkurt Türkçesi, frazeologizm; Kazak Türkçesi, turaktı tirkes, frazeologizm, ayşıktı söz uramı, beyneli söz tirkesi; Kırgız Türkçesi, turuktü söz aykaşı, frazeologizm, körköm süylöm; Özbek Türkçesi, ibara, frazeologik birlik; Tatar Türkçesi, frazeologizm, obrazlı tağbir; Türkmen Türkçesi, frazeologizm, durnuklı söz düzümleri; Uygur Türkçesi, turaklık ibarä, frazeologizm, idiom şeklindedir.¹¹³

Kırgız araştırmacısı Osmonova deyimleri, “*Deyimler, tamamen veya kısmen kalıplaşarak yeni anlamlar kazanmış unsurlardan oluşan, anlam ve yapı açısından bütünlüğünü ve sabitliğini koruyan sözcük gruplarıdır.*” diyerek açıklamış ve deyimlerin esas özellikleri olarak şunları sıralamıştır:¹¹⁴

1. dilde hazır biçimde kullanılması,
2. yapı bakımından iki veya daha fazla kelimeden oluşması,
3. bütün unsurlarının bir araya gelerek bir bütünü temsil etmesi,
4. mecaz sözleri oluşturan sözcükler, eksiksiz bir cümlenin yapısını oluşturarak bir cümle ögesi olması,
5. canlılık,
6. sözcük unsurlarının sırasının değişmezliği,
7. başka dillere tercüme edilmesinin imkansızlığı,
8. sözcük unsurlarının ilk anlamlarını yitirerek mecazi anlam kazanması,
9. mecaz sözlerin yerine ona eş anlamlı olan sözcüklerin kullanılabilirliği,
10. kelimelerin tür ve kadrosunun göreceli olması,
11. unsurlardan herhangi birisinin başka sözcüklerle, çoğunlukla yakın anlamlı sözcüklerle değişebilirliği.

¹¹¹ F. Zeynelov, **Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi**, Aktaran Yusuf Gedikli, Cem Yay., İstanbul 1993, s. 408-412.

¹¹² F. Zeynelov, age., s. 64.

¹¹³ A.T. Sinan, **Türkçenin Deyim Varlığı**, Kubbealtı Yay., Malatya 2001, s. 5.

¹¹⁴ C. Osmonova, **Kırgız tilindegi idiomalar**, Frunze 1972, s. 29

Osmonova'nın diğər bir önemli çalışması da Kırgız Türkçesinin Deyimler Sözlüğü'dür.¹¹⁵

Başka dillerden (örneğin, Rus, İngiliz, Alman vs.) Türk diline veya tam tersi Türk dilinden başka dillere deyimleri tercüme etme, sözlükler hazırlama meselelerinin de güncel sorunları vardır. Bu konuda Burpanova,¹¹⁶ Sadıkova,¹¹⁷ Aytbaev,¹¹⁸ Düysetaeva,¹¹⁹ Kadırov,¹²⁰ Japarbekova,¹²¹ Tajmuratova,¹²² Ataev,¹²³ Dağpınar¹²⁴ vb. bilimadamlarının araştırmaları deyim aktarmaları meselesine büyük katkı sağlamıştır.

Türkolojide deyim konusunda yapılan eserlerde kalıplaşmış kelime grupları dilbiliminin bir kolu olarak etraflıca araştırılmış ve beraberinde pek çok yeni fikirleri de getirmiştir. Ancak, Türk deyimbiliminde de, diğər dillerde olduğu gibi kalıplaşmış kelime grupları hakkındaki kavramın kendisi bile henüz net bir sonuca varabilmiş değildir. Kalıplaşmış kelime gruplarını geniş veya dar manada algılama konusunda bilim adamlarının fikirleri farklıdır. Kenesbaev,¹²⁵ Rahmatullaev,¹²⁶ Bayramov,¹²⁷ Uraksin¹²⁸ gibi araştırmacılar kalıplaşmış kelime gruplarını dar manada algılamamızı savunuyorlar.

Kenesbaev bileşik kelimeleri de deyim grubuna sokmuştur.¹²⁹ Mesela, Rahmetullaev *“Çok zengin deyim kaynaklarının derin ve etraflıca araştırılması sonucu*

¹¹⁵ C. Osmonova, K. Konkobaev, Ş. Caparov, **Kırgız tilinin frazeologiyalıq sözdüğü**, Bışkek 2001.

¹¹⁶ N. Burpanova, **Rusça-Tatarça frazeologik süzlek**, Kazan 1959.

¹¹⁷ M. Sadıkova, **Rusça-Uzbekçe frazeologik lugat**, Taşkent 1972.

¹¹⁸ A. M. Aytbaev, **Gorkiy şığarmalarındağf frazeologizmderdi qazaq tilinde beriw joldarı**, Almatı 1972.

¹¹⁹ K. Duysetaeva, **Semantiko-stilistiçeskaya harakteristika osobennostey kazahskih frazeologizmov (Na materiale perevoda romana-epopei M. Awezova “Abay Jolı”)**, Alma Ata 1977.

¹²⁰ V. Kadırov, **Frazeologiya v rusko-uzbekskih slovaryah**, Taşkent 1978.

¹²¹ S. Japarbekova, **Frazeologiya v dvuyaziçnih slovaryah**, Alma Ata 1991.

¹²² A. Tajmuratova, **Mej'yazikovaya idiomatiçnost' v sfere frazeologii i problemi rusko-kazahskoy frazeografii**, Alma Ata 1987.

¹²³ K. Ataev, **Frazeologičeskiy slovar' turkmenskogo yazıka**, Aşhabat 1976.

¹²⁴ A. Dağpınar, **Türkçe-İngilizce ve İngilizce-Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü**, Minnetoğlu Yay., İstanbul 1982.

¹²⁵ İ. Keñesbaev, **Qazaq tiliniñ frazeologiyalıq sözdigi**, Almatı 1987, s. 607-612

¹²⁶ Ş. Rahmatullaev, **Uzbek frazeologiyasının bazı masalaları**, Taşkent 1966, s. 10

¹²⁷ G. Bayramov, **Ustyçivie slovosocetaniya v azerbaydjanskom yazıke**, İzvestiya AN AzerbSSR, Seriya obçestvennih nauk, Baku 1959. № 5

¹²⁸ Z. Uraksin, **Frazeologiya baskirskogo yazıka**, Moskva 1976. s. 158-159

¹²⁹ İ. Keñesbaev, **Qazaq tiliniñ tıyanaqtı söz taptarı**, Almatı 1944.

görülmüştür ki, kalıplaşmış kelimeler kavramını dar manada algılamamız doğru olacaktır.” demektedir.¹³⁰ Bu fikri A. Yoldaşev de desteklemektedir.¹³¹

İnsanlar arasında bildirişimi sağlayan bir dizge olan dilin anlatım yollarının çeşitli olduğu herkesin malumudur. Deyimler de, bir dilin hazır söz kalıpları olarak dilin anlamsal boyutunun zenginleşmesine katkıda bulunan dil birlikleridir.

Bütün büyük diller tarihin derinliklerinden kalıtsal yollardan taşıdıkları söz varlığının bir bölümünü, bu uzun yolculukta değiştirip, geliştirerek işlevselliklerini sürdürmeye çalışırlar. Ses, yapı, söz dizimi ve anlamsal yapılarını geliştirerek yeni yeni çözümler üretirler. Türk dili de tarihin derinliğinden günümüze dek gelişip ulaşırken zaman zaman ihtiyaçlar oranında yeni türetmeler yaparak yoluna devam etmiştir. Sondan eklemeli bir dil olarak sonsuz sözcük yapma imkanı olmasına karşın, Türkçede birlikler oluşturmak yoluyla yeni kavramları adlandırma yolu da sıkça kullanılmıştır.

Türkçenin, sosyal hayatın getirdiği yeni kavram, nesne ve durumları anlatmak için söz türetme yollarından biri de deyimleştirilmedir. Aşağıdaki deyim tanımlarından da anlaşılacağı üzere en az iki kelimenin oluşturduğu yapının genel kabul gördüğü anlaşılmaktadır.

Türkiye Türkçesinde, deyimler için çok sayıda terim kullanılmıştır. Deyim karşılığında önceleri darbimesel, ta’bir, ıstılah sözcükleri kullanılmıştır. Cumhuriyetten sonra uzun bir süre ta’bir sözcüğü kullanılmış ve Türk Dili Araştırma Kurumu tarafından 1935 yılında İstanbul’da bastırılarak dağıtılan Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu’nda tabir - terme, expression karşılığı olarak *deyim* sözcüğü önerilmiş ve bu zamanla tutmuştur. Ancak, Mustafa Nihat Özön, M. Halit Bayrı, M. Şakir Ülkütaşır gibi araştırmacı ve yazarlar uzun süre tabir kelimesini de kullanmışlardır.¹³²

Türkiye Türkçesi sahasında da deyimlerle ilgili çalışmalar, incelemeler yapılmış ve deyim tanımı konusunda çeşitli görüşler ortaya konmuştur. Türkiye Türkçesinde deyimlerin tanımı konusunda verilen fikirlerde ortaya konan görüşler, çok az farklılıklarla birlikte genel olarak birbirlerine benzemektedir. Bahsettiğimiz fikirlerde belirtilen özelliklerin içinde, “kelimelerden en az birinin gerçek anlamının dışında kullanılması” tanımı öne çıkmaktadır.

¹³⁰ Ş. Rahmatullaev, age., s. 10.

¹³¹ A. Yoldaşev, **Pritsipi sostavleniya tyurksko-russkih slovarey**, Moskva 1972, s. 214.

¹³² A.T. Sinan, age., s. 5.

Özön, “... *tabir ile birden fazla kelimenin vücuda getirdiği anlam.*” şeklinde tanımlamıştır.¹³³

Başkan, “*Sözcükler bir araya geldikler zaman, tümünün anlamı eğer teker teker sözcüklerin anlamlarından daha başka ise, o zaman böyle bir karışıma “deyim” denilir.*” demektedir.¹³⁴

Aksoy’a göre deyim, “*Çekici bir anlatım kılığı taşıyan ve çoğunun gerçek anlamından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük toplulukları.*” dır.¹³⁵

Zeynep Korkmaz, Gramer Terimleri Sözlüğünde deyim, “*Gerçek anlamından farklı bir anlam taşıyan ve çekici birtakım özelliğe sahip olan kelime veya kelime grubu: dalga geçmek, el ele vermek, abayı yakmak vb.*” olarak tanımlamaktadır.¹³⁶

Aksan, deyim “*(Locution; expression; locution, phrase, term, idiom, Resensart ve Ausdruckt), belli bir kavramı, belli bir duygu ya da durumu dile getirmek için birden çok sözcüğün bir arada, seyrek olarak da tek bir sözcüğün yan anlamında kullanılmasıyla oluşan sözdür.*” biçimde tanımlamıştır.¹³⁷

Türkçe Sözlük, deyim için “*Genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, ilgi çekici bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği, tabir.*” tanımlamasını yapmaktadır.¹³⁸

Feridun Fazıl Tülbentçi, Türk Atasözleri ve Deyimleri isimli kitabında “Her ne kadar kesin bir hüküm ifade etmez ise de atasözü değerinde ve ondan daha fazla söylenen sözler vardır ki, bunlara da tâbir ve deyim diyoruz” der.¹³⁹

Tahir Nejat Gencan, deyimleri “*Her dilde, kuruluş anlamları, sözcüklerinden düz anlamlarından az çok kaymış olan, kalıplaşmış birçok öbekler ve takımlar vardır. Anlamları ve yapıları kurallara bağlanamayan, açıklanması için derin incelemeler isteyen; incelenmemesi daha doğru olan; yapısını değiştirmeden, çoğu kez başka dile çevrilemeyen bu kalıplaşmış takımlarla söz öbekleri de Türkçenin özelliklerinden sayılır. Bu çeşit takımlara, öbeklere deyim adı verilir*” olarak tanımlar.¹⁴⁰

¹³³ Özön M. Nihat, **Türkçe Tabirler Sözlüğü**, 1. Cilt, İstanbul 1943, s. 20.

¹³⁴ Başkan Özcan, **Yabancı Dil Öğretimi İlkeler ve Çözümler**, İstanbul 1969, s. 25.

¹³⁵ Aksoy Ömer Asım, **Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü**, 1. Cilt, TDK Yay., Ankara 1971, s. 49.

¹³⁶ Z. Korkmaz, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, TDK Yay., Ankara 2003, s. 66.

¹³⁷ D. Aksan, **Her Yönüyle Dil**, 3. Cilt, TDK Yay., Ankara 1982, s. 37.

¹³⁸ Türkçe Sözlük, TDK Yay., Ankara 2005, s. 517.

¹³⁹ F. F. Tülbentçi, **Türk Atasözleri ve Deyimleri**, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1977, s. 6.

¹⁴⁰ T. N. Gencan, **Dilbilgisi**, TDK Yay., Ankara 1979, s. 527.

Vecihe Hatiboğlu ise “*Deyim, anlatım gücünü artırmak için, az çok mantık dışına kayan bazı sözcükleri değişmediği halde bazıları değişip çekimlere giren kalıplardır.*” der.¹⁴¹

Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü deyimi “*Bir tür sözlüksel birim oluşturan anlambirim toplaşması, genellikle öz anlamından az çok ayrı bir anlam içeren kalıplaşmış söz.*” diye tanımlamaktadır.¹⁴²

Ahmet Topaloğlu ise deyimi “*Çekici bir anlatım özelliği taşıyan, genellikle gerçek anlamından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış kelime öbeği.*” olarak tanımlıyor.¹⁴³

Şükrü Elçin, **Halk Edebiyatına Giriş** adlı eserinde “*Deyimler (tâbirler), asıl anlamlarından uzaklaşarak yeni kavramlar meydana getiren kalıplaşmış sözlerdir. İki veya daha çok kelimedden kurulu bir çeşit dil ifâdesi olan bu sözler, duygu ve düşüncelerimizi, dikkati çekecek biçimde anlatan isim, sıfat, zarf, basit ve birleşik fiil görünüşlü gramer unsurlarıdır.*” biçiminde tanımlar.¹⁴⁴

Ali Püsküllüoğlu deyimleri “*Anlatıma akıcılık, çekicilik katan çoğunun gerçek anlamından ayrı bir anlamı bulunan, genellikle de birden çok sözcüklü dil ögesi, kalıplaşmış sözcük topluluğu.*” şeklinde açıklamaktadır.¹⁴⁵

Fuat Bozkurt da “*Anlatım gücünü artırmak için, az çok mantık dışına kayan kimi sözcüklerdir.*” diye deyimleri tarif etmektedir.¹⁴⁶

Nurettin Koç’un “*Genellikle gerçek anlamı dışına kayan kalıplaşmış söze deyim denir.*” biçiminde¹⁴⁷ tanımladığı deyimler konusunda Emin Özdemir **Açıklamalı-Örnekli Deyimler Sözlüğü** adlı çalışmasında “*Bir kavramı, bir düşünceyi, bir olayı az sözle belirtmek ve daha etkili kılmak için başvurulanan anlatım yollarından biridir.*” şeklinde bir açıklama yapmıştır.¹⁴⁸

¹⁴¹ V. Hatipoğlu, **Türkçenin Sözdizimi**, 2.baskı. DTCF Yay., Ankara 1984, s. 194.

¹⁴² B. Vardar, **Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, Multilingual Yabancı Dil Yayınları, İstanbul 2002, s. 74.

¹⁴³ A. Topaloğlu, **Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü**, Ötüken Yay, İstanbul 1989, s. 55.

¹⁴⁴ Ş. Elçin, **Halk Edebiyatına Giriş**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1986, s. 642.

¹⁴⁵ A. Püsküllüoğlu, **Türkçe Deyimler Sözlüğü**, Arkadaş Yay., Ankara 1995, s. 7.

¹⁴⁶ F. Bozkurt, **Türkiye Türkçesi**, Cem Yay., İstanbul 1995, s. 170.

¹⁴⁷ N. Koç, **Yeni Dilbilgisi**, İnkılâp Yay., İstanbul 1996, s. 410.

¹⁴⁸ E. Özdemir, **Açıklamalı-Örnekli Deyimler Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1997, s. 5.

Tufan Demir, “*Deyimler, anlatım gücünü arttırmak için kullanılan genellikle gerçek anlamlarının dışına kayarak mantık dışı hayaller, düşünceler taşıyan kalıplaşmış sözlerdir.*” biçiminde ele alır.¹⁴⁹

M. Zeki Pakalın kendisinin üç ciltten oluşan **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü** adlı kapsamlı eserinde 454 adet deymi ele alır ve deyimlerin öğrenimine değinerek “*yaşayanları öğrenmek, eskilerin hafızalarında ve kitaplardakileri öğrenmekten kolaydır. Çünkü yaşayanlarla her gün karşı karşıya geliriz, ötekilerle ise ancak eski kitapları okurken, yahut geçmişe ait bir şeyi dinlerken karşılaşırız. Bu sebeple ikinciler birincilere nazaran güçtür*” diyor.¹⁵⁰

Deyimlerin uzun bir yaşama süresi olduğu söylenebilse de bunlardan bazılarının zamanla unutulduğu bilinmektedir. Bazı deyimlerin kaynağı olan tarihi olaylar, tasavvuf hayatının bazı gelenekleri zamanla unutulmuş ve deyimleşen dil yapıları ise yaşamaya devam etmiştir.¹⁵¹ Abdülbaki Gölpınarlı da “*bazı fıkraların deyimlerden hareket edilerek uydurulduğundan*” söz ederek bu görüşe katılmaktadır.¹⁵²

Türkiyeli bilimadamları tarafından deyimler genellikle leksikoloji bakımından incelenmiştir. Bu konuda M. Aksakal, A. H. Par, Ö. A. Aksoy, E. K. Eyüboğlu, N. Yüzbaşıoğlu, M. Yüzbaşıoğlu, H. Ünlü - M. Ünlü’lerin çalışmalarından söz edebiliriz. Deyimleri teori bakımından incelememişlerse de deyimlerin ana problemlerini kendi çalışmalarında ele almışlardır.

Aksakal, söyleyeni belli olmayan, en az iki sözcükten oluşmuş, gerçek manasını kaybetmiş ve başka bir anlamda kullanılan kalıplaşmış kelime gruplarını “deyimler” diye adlandırmak gerekliliğinden bahseder. Ayrıca, deyimlerin temel özellikleri olarak aşağıdaki esasları göz önünde bulundurmamız gerekliliğini kaydeder:

1. Deyimler en az iki kelimenin birleşiminden oluşur.
2. Deyimler yapı olarak cümleye benzer.
3. Deyimler mecazi anlamda kullanılır.
4. Deyimler genelde mastar şeklinde olup, fiil gibi çekimlenir.

¹⁴⁹ T. Demir, **Türkçe Dilbilgisi**, Ankara 2004, s. 612.

¹⁵⁰ M. Z. Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, 1.cilt. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, Önsöz.

¹⁵¹ A. T. Sinan, age., s. 71.

¹⁵² A. Gölpınarlı, **Tasavvuf’tan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri**, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1977, s. XV.

5. Deyimler cümle içinde isim, zarf, fiil, ünlem görevlerini üstlenir.

6. Deyimler atasözleri gibi sabitleşmiş, halk icadıdır.¹⁵³

Aksakal gibi Par da kendi çalışmasında deyimleri atasözleri ile terimlerden farklılığından bahsederek, onları ayırt etmenin temel prensiplerinden söz eder. Örneğin, *çizmeden yukarı çıkmayalım* deyiminin gerçek hayatta olan bir hadiseden kaynaklandığını ifade eder: “Padişahın biri güzel giyinmeyi severmiş. Birgün yeni diktirdiği elbisesi ile sarayda toplanan halkın önünde yine övünüyormuş. O an padişahın ayağındaki eski çizmeyi gören biri “Efendim, sadece çizmeniz biraz yakışmıyor” deyince, padişah “çizmeden yukarı çıkmayalım” deyivermiş.¹⁵⁴

Kazak Türkçesindeki *бас жағына барыспайық* [bas jağına barıspayıq] “o konuya girmeyelim” deymiyle anlamsal olarak denk gelen bu deyim “o başka mesele, o konuya girmeyelim” manasını vermektedir.

Göz kelimesi ile ilgili deyimleri inceleyen dar kapsamlı eserinde Uslu, deyimlerin zaman içerisinde devamlılığını ve Türk dilinin coğrafi mekan tanımazlığını sadece göz ile ilgili deyimler üzerinden göstermeye çalışmıştır.¹⁵⁵

H. Ünlü ile M. Ünlü’ler kendi çalışmalarında kendisine ait özel anlama sahip ve çoğunluğunun mecazi anlamda kullanıldığı kelime gruplarını “deyimbilim” diye adlandıracakız diyor ve onları anlam ve yapı bakımından özelliklerini de belirtir. Onlar:

1. “Deyimbilim” diye kalıplaşmış kelimelerden oluşur.
2. Deyimler, şahsi düşünceleri vermede kullanılan kısa yoldur.
3. Deyimler en az iki kelimedenden oluşur.¹⁵⁶

Araştırmacı Kaya, *Azmi Zade Haleti Divanında Atasözleri ve Deyimler* adlı çalışmasında atasözleri ile deyimleri yan yana inceler ve XVII. yüzyıldaki divan edebiyatı temsilcilerinden Azmi Zâde Hâletî’nin şiirlerindeki söz unsurlarını örneklerle ele alır, gösterir. Bu eserdeki deyimler teorik açıdan incelenmemiş olup, cümle örnekleri ile geçen deyimler alfabetik sıra ile sistemli şekilde verilmiştir.¹⁵⁷

¹⁵³ M. Aksakal, *Deyimler Sözlüğü*, Şenyıldız Yayınevi, İstanbul 1995.

¹⁵⁴ A. H. Par, *Türkçede Deyimler Sözlüğü*, Serhat Yayınevi, İstanbul 1981.

¹⁵⁵ N. A. Uslu, *Türkçede Yalnız Göze Ait Deyimler ve Atasözleri*, Serhat Yayınevi, İstanbul 1989.

¹⁵⁶ H. Ünlü, M. Ünlü, *Deyimler Sözlüğü*, Ünlü Yayınevi, İstanbul 1995.

¹⁵⁷ V. A. Kaya, “Azmi Zade Haleti Divanında Atasözleri ve Deyimler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 118, 1999, s. 149-168.

Türkiye Türkçesindeki deyimleri ele alan Aksoy “Atasözleri ve Deyimler” adlı makalesinde deyimlerin özellikleri konusuna değinerek deyimlerdeki hem şekil hem de kavram özelliklerinden bahsediyor.

I. Şekil özellikleri:

1. Deyimler de atasözleri gibi kalıplaşmış sözlerdir. Bir deyimın sözcükleri değıştırılıp yerlerine aynı anlamda da olsa başka sözcükler konulamaz ve deyimın sözdizimi bozulamaz. Örneğın, *ayıkla pirincin taşını* deyimı “ayıkla bulgurun taşını” biçiminde söylenemeyeceğı gibi *tut kelin perçeminden* deyimı de “kelin perçeminden tut” şeklinde kullanılmaz.

2. Deyimler de atasözleri gibi kısa ve özlüdür.

3. Deyimler şekil bakımından üç kısma ayrılır:

a. Ekli sözcük kılığında deyimler vardır: *gözde, sözde, sudan, görücü, sözlü, dolmuş* vs...

b. Sözcük topluluğı şeklinde deyimler: *ağır başlı, eli bayraklı, içli dışlı, gider ayak, vurdum duymaz kör Ayvaz, kellesi koltuğunda* vs...

c. Cümle halinde deyimler: *dostlar alış verişte görsün, Halep ordaysa arşın burda, delik büyük yama küçük, kel başa şımşır tarak* vs...

II. Kavram özellikleri:

1. Deyim, bir kavramı belirtmek için bulunmuş özel bir anlatım kalıbı olup, düstür niteliğında bir söz değildir. Deyimi atasözlerinden ayıran en farklı özellik budur.

2. Deyimlerin amacı, bir kavramı özel kalıp içinde veya çekici, hoş bir anlatımla ifade etmektir. Atasözlerinin amacı ise yol göstermek, ders ve öğüt vermek, ibret almamız için gerçekleri bildirmektir. Görülüyor ki, deyimle atasözü kullanış amacı itibarıyla de bir birinden farklıdır.

3. Deyimlerin çoğı öz anlamlarından ayrı bir kavram belirtir.

III. Tamlayıcı deyimler:

1. Deyimler donmuş birer kalıptır. Kimi deyimlerde, cümle yapısı ve ana sözcükler değışmemekle birlikte fiil çekimi, şahıs zamirleri değışebilir.

2. Bir deyim, ayrı ayrı bölgelerde değişik sözcüklerle veya değişik şekillerde söylenebilir.

3. Kısa ve özlü olmak, deyimlerin de özelliklerinden olmakla birlikte bazı deyimler özelliklerini, kavramı anlatmaya yetenden artık sözcük ile söylenmiş olmalarından alabilirler.

4. Ekli sözcük şeklinde olan deyimlerle sözcük topluluğu şeklinde olan deyimler, ya da isim, sıfat, zarf görevinde kullanılanlar.

5. Mecaz, atasözlerinin ayrılmaz bir vasfı değildir. Deyimlerin bir kısmına mecaz şarttır. Çünkü bunların deyim sayılabilmeleri için gerçek anlamlarından ayrı bir anlama ifade etmeleri gerekmektedir.

6. Deyimler de atasözleri gibi ustaca düzenlenmiş sözcükler veya sözcük topluluklarıdır. Bu sözcüklerin yapılışında dilin türlü olanaklarından ve çeşitli söz, anlam sanatlarından faydalanılmıştır.

7. Deyimler de ulusal damga taşıyan dil varlıklarıdır. Ulusun söz yaratma gücünden doğarlar. Her deyim hoş bir buluştur. Bir küçücük söz dağarcığına koca bir alem sığdırılmıştır. En uçucu kavramlar, en ince hayaller, en güzel benzetmeler, çeşit çeşit mecazlar ve söz ustalıkları mini mini bir deyim yapı harçları arasında parlar.

8. Deyimler de atasözleri gibi toplumun malı olan eski sözlerdir.

9. Atasözleri gibi deyimler de kullandıkları yer ve zaman bakımından üç kısma ayrılabilirler:

a. Yurdun her yerinde kullanılanlar

b. Sadece bir bölgede bulunanlar

c. Eski zamanlarda kullanılan, fakat artık kullanımdan düşmüş olanlar.

10. “Deyim” ve “bileşik sözcük” arasında nasıl bir ilişki vardır? Sözcük topluluğu şeklinde olan deyimlerden kimisi bileşik sözcüktür.

11. “Deyim” ile “terim”i ayırtmak gerekir. Cümle halinde deyim vardır, ama cümle halinde terim yoktur. Deyim, genel dilin malı olan sözdür.

12. “Deyim” ve “argo” arasındaki ilişki meselesinde ise, argo geniş anlamı ile “*Bir meslek topluluğu arasında kullanılan özel sözdür.*” Daha ziyade külhabeylerinin özel anlam içerecek biçimde kullandıkları kaba sözlere veya başkaları anlamasın diye aralarında kararlaştırdıkları anlamı ifade edecek şekilde kullandıkları sözlere “argo”

denir. Bu deyim niteliindeki argo sözcüklere ise *argo deyim* adını vermek yerinde olur.

13. Deyimlerin kimisi başka dile çevrilebilir, kimisi ise çerilemez. Cümle halinde bulunmayan deyimlerin gerçek anlamları ile kullanılanlar ve cümle halinde bulunan bütün deyimler başka dile çevrilebilir. Cümle hâlinde bulunmayan deyimlerden gerçek anlamları ile kullanılmayanlar başka dile çevrilemezler.¹⁵⁸

Ali Öztürk, deyimleri meydana gelişleri bakımından üçe ayırmaktadır:

- a. Fıkralardan kaynaklanan deyimler,
- b. Toplum hayatında sıkça yaşanan olayları ifade eden kavramlar,
- c. Gelenekleşmiş tutumları, özetleyen tanımlayan kavramlar.¹⁵⁹

Türkiye Türkçesindeki deyimler meselesi Sovyet türkologları tarafından da ele alınmıştır. Geçen asrın 50. yıllarından itibaren başlayan bu süreç içerisinde pek çok çalışmalar meydana gelmiştir. Dolganov, Türkçedeki idiomaların gelişme sürecini ele aldığı eserinde deyim birliklerinin oluşmasındaki en belirgin özelliğin kelime gruplarındaki sabitlik olduğunu ifade etmektedir.¹⁶⁰

Türkçedeki fiil yapımlı sabit kelime gruplarını inceleyen Yusipova, onların anlamsal ve yapısal özelliklerini belirler ve deyim birlikleri oluşumun yöntemlerinden bahseder. Örneğin, isim + vermek (arka vermek, güven vermek) veya isim + bilmek (dost geçinmek) vs.¹⁶¹

Çağdaş Türkiye Türkçesindeki fiil yapımlı deyim birlikleri konusunda diğer bir araştırmacı Rojanskiy, Türkçede deyim birlikleri içerisindeki yapısal ve anlamsal sabitliliğin deyim yapısındaki kelimelerin değişmezliğiyle bağlı olduğunu bildirir. Ve deyimleri konuşma vurgusuna göre üç gruba ayırır: eklemeli birlikler, ünlem birlikler ve dua, beddua içerikli birlikler.¹⁶²

¹⁵⁸ Ö. A. Aksoy, *Atasözleri, Deyimler*, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten-1962. TDK yayınları, Ankara 1988, s. 140-148.

¹⁵⁹ A. Öztürk, *Türk Anonim Edebiyatı*, Bayrak Yayıncılık, İstanbul 1986, s. 321.

¹⁶⁰ L. N. Dolganov, *İdiomatičeskie vırajeniya v turetskom yazıke* (Avtoref. diss. kand. filol. nauk), Moskva 1967, s. 27.

¹⁶¹ R. R. Yusipova, *Ustoičivie glagol'ne soçetaniya v turetskom yazıke* (Kand. dissertatsiya). Moskva 1962, s. 18.

¹⁶² A. A. Rojanskiy, *Ustoičivie slovosocetaniya s glagol'nimi sterjnyami v sovremennom turetskom yazıke* (Aftoref. diss. kand. filol. nauk), Tbilisi 1968, s. 23.

Gürcü Araştırmacı Nana Kaçarava, Türk Dili dergisinde *Türkçe’de “Göz” İle Başlayan Deyimler* adlı yazısında deyimleri, sözcüklerin kendine özgü birleşimleri sayarak, akademik bir disiplin olarak, genel deyim bilimi olmadığını ifade etmiştir.¹⁶³ Ancak bu bizim kanımızca doğru değildir. Bilindiği gibi deyimler, dilbilim çalışmaları çerçevesinde frazeoloji ya da idiomatik adı altında, dilde birden fazla unsurdan kurulu kalıplaşmış biçimleri inceleyen bir çalışma alanı olarak incelenirken, atasözleri bilimi ise paremioloji olarak tanınmaktadır.¹⁶⁴

Yukarıda bahsettiğimiz eserlerin hepsi sadece Türkçenin bir lehçesi ile ilgili çalışmalardır. Ancak, birkaç lehçedeki deyimleri karşılaştırmalı olarak ele alan eserler çok nadir de olsa vardır. İlk olarak Muratov’un *Ustoicivie slovosocetaniya v tyurkskih yazıkah* (Türk dillerindeki kalıplaşmış kelimeler) adlı eserinden bahsetmek mümkündür. Araştırmacı, kalıplaşmış kelimeler grubu iki veya daha fazla kelimelerden oluştuğundan ve onların leksik, morfolojik varyantlarından bahsederek Azerbaycan, Özbek, Kırgız ve Karakalpak lehçelerindeki deyimleri dört ana gruba ayırır:

1. Çeşitli bileşik kelimeler
2. Leksikolojik kalıplaşmış kelimeler
3. Gramer kalıplaşmış kelimeler
4. Deyim birlikleri

Bununla birlikte araştırmacı, deyim birliklerinin içerisinde çeşitli yardımcı kelimeler, şekiller ve deyimsel vurgunun varoluşundan bahseder. Deyim birliklerini kendi içinde üç gruba ayırır:

- a. leksik-deyimsel idiom,
- b. gerçek deyimsel idiom,
- c. sabit deyimsel vurgu.¹⁶⁵

Birkaç Türk lehçesindeki deyimleri karşılaştırmalı şekilde inceleyen diğer bir çalışma Nurmahanov’un *Türki frazeologiyası* adlı eseridir. Bu eserde eski Türkçe devrindeki anıt yazılardan başlayarak çağdaş Türk lehçelerinden (Kazak, Kırgız, Uygur,

¹⁶³ N. Kaçarava, “*Türkçede “Göz” İle Başlayan Deyimler*”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Sayı 650, Ankara 1996, s. 129-133.

¹⁶⁴ A. T. Sinan, *Türkçenin Deyim Varlığı*, Kubbealtı Yay., Malatya 2000, s. 5.

¹⁶⁵ S. N. Muratov, *Ustoicivie slovosocetaniya v tyurkskih yazıkah*, İzdatel’sstvo vostochnoy literaturı, Moskva 1961, s. 131.

Hakas, Tatar, Türkmen, Azerbaycan, Özbek, Tuva, Yakut, Çuvaş, Kumuk, Karaim, Gagauz) derlenen on bini aşkın deyimler karşılatırmalı metod ile incelenmiştir.¹⁶⁶

Mehmet Kara ile Ahmet Karadoğan kendilerinin **Türkmen Türkçesi–Türkiye Türkçesi Deyimler Sözlüğü** adlı eserlerinde deyim aktarımı esnasında yapılan hatalar (uygun olmadığı halde aslını koruma, aslına uyarlama, yanlış deyim seçimi, hedef lehçede olmayan deyim kullanımı, deymi deyim diye aktarmama vs...) ve onları çözme yollarından söz eder.¹⁶⁷

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı’nca hazırlanan **Фразеологический словарь - Deyimler Sözlüğü** çalışması herhangi bir teorik özelliği olmayan, çeşitli dillerden karşılıklı olarak eş manalı deyimleri bir araya getiren bir eserdir.¹⁶⁸

Aynı şekilde Rısbaev, Nazarova, Kusayınova’ların ortaklaşa yazdığı **Түрікше-қазақша және қазақша-түрікше қысқаша фразеологиялық сөздігі** adlı sözlük de deyimlerin yapısındaki kelimelerin aktarılması temelinde hazırlanmış bir çalışmadır.¹⁶⁹

Deyim kavramı üzerinde, Türkiye’de yayımlanmış çok sayıda irili ufaklı deyim sözlüklerinde, dilbilgisi ve dilbilim terimleri sözlüklerinde ve dilbilgisi kitaplarında da bir fikir birliği yoktur. Bu sözlüklerin ve dilbilgisi kitaplarının kimilerinde deyim ne olduğu ne olmadığı yazılmakta, önemli bir bölümünde de herhangi bir tanıma yer verilmemektedir. Ayrıca ansiklopedi, sözlük ve kimi bilimsel makalelerde de deyim kavramının tanımlandığı görülmektedir:

Yukarıdaki deyim tanımlarında dikkati çeken hususlardan biri, deymi oluşturan kelimelerden en az birinin az çok gerçek anlamının dışında kullanılmış olmasıdır. Bir başka özellik de deyim yapılarında kolay kolay değişmeyen bir kalıplaşmanın söz konusu olmasıdır. Bu kalıplaşmış yapılar bir anlam bütünlüğü de yaratmaktadırlar. Ancak bu kalıplaşmanın kökeni tarihe dayanır. Deyimin ne olduğu konusuna eğilen araştırmacılar çoğunlukla tek kelimelik deyim olmayacağını belirtmişlerdir. Deyim tanımlarında; çoklukla anlatıma çekicilik katma özelliği vurgulanmakta ve yapı

¹⁶⁶ A. Nurmahanov, **Türki frazeologiyası**, Ğılım baspası, Almatı 1998.

¹⁶⁷ M. Kara, A. Karadoğan, **Türkmen Türkçesi - Türkiye Türkçesi Deyimler Sözlüğü**, Çağlar Yayınları, Ankara 2004, s. 10.

¹⁶⁸ **Фразеологический словарь - Deyimler Sözlüğü**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1999.

¹⁶⁹ A. Rısbaev, A. Nazarova, A. Qusayınova, **Түрікше-қазақша және қазақша-түрікше фразеологиялық сөздігі**, Qazaq universiteti, Almatı 2009.

bakımından en az iki kelimedenden oluşmaları gerektiğini kabul edilmektedir.¹⁷⁰ Konuyu ilk defa ciddi biçimde ele alan Vecihe Hatiboğlu, deyimimin en az iki, en çok da yedi sekiz kelime ile kurulduğuna işaret ederek, şöyle der: *“Bir tek kelime ise deyim olamaz eğer bir kelimenin anlamı gerçek anlamından kaymışsa, o kelime mecaz anlamında kullanılıyor veya kelimenin anlamı çoğaltılıyor demektir. Çünkü bir kelimenin pek çok gerçek veya mecaz anlamı olabilir. Deyimde ise bir tek kelimenin anlamı dışında kullanılması aranmaz, en az iki kelimenin birlikte kullanılmalarından doğan ortak anlam, gerçek anlam dışında hatta mantık dışındadır. Yoksa bir tek kelimenin mantık dışında kullanılması, çekici bir özellik yaratamaz, belki de anlamın kaybolmasına sebep olur ve tek kelime olduğu için de mantık dışına kayma söz konusu olamaz.”* demektedir.¹⁷¹

Doğan Aksan, bazı tek kelimelik mecazî kullanımları deyim saymakta ve örnek olarak da “akşamcı”, “kaşarlanmış”, “sudan”, “gözde”, “gedikli” gibi kelimeleri vermektedir.¹⁷²

Ancak, Türkiye’de atasözleri ve deyimlerle ilgili önemli eserlere imza atan Ömer Asım Aksoy “doğrusu”, “sözde”, “gözde”, “havadan”, “sudan”, “toptan”, “ayaktan”, “gittikçe”, “veresiye”, “başlıca”, “boşuna” vs gibi kelimeleri önce deyim kabul etmiş¹⁷³, fakat daha sonra görüşünü değiştirmiştir. Aksoy, bu konudaki görüşünü “Çağdaş Eleştiri” adlı dergide **Tek Sözcüklü Deyim Var mı?** adlı makalesinde ele alarak, daha önce deyim saydığı; sözde, gözde, sudan gibi kelimelerin birer mecazî anlatım olduğunu çünkü deyim anlamının birden çok kelimenin ortaya koyduğu ortak anlam olduğunu ifade ederek, deyimimin varlığı için en az iki kelimenin varlığını şart koşmuştur.¹⁷⁴

İnceleme esnasında deyimler üzerine araştırma yapan bazı çalışmalarda deyimlerin, atasözleri ve terimlerle karıştırıldığını görmekteyiz. Bu konuda fikir bildiren araştırmacı Ahmet Turan Sinan kendisinin **Türkçenin Deyim Varlığı** adlı çalışmasında deyimlerin atasözleri ile olan 4 farkını tespit etmiştir.¹⁷⁵

¹⁷⁰ A. T. Sinan, age, s. 9

¹⁷¹ V. Hatipoğlu, “Kelime Grupları ve Kuralları”, **TDAY-Belleten**, Ankara 1963, s. 221.

¹⁷² D. Aksan, **Her Yönüyle Dil – 3**, TDK Yay., Ankara 1982, s. 38.

¹⁷³ Ö. A. Aksoy, **Atasözleri ve Deyimler Hakkında – III**, TDK Yay., Ankara 1953, s. 206.

¹⁷⁴ Ö. A. Aksoy, “Tek Sözcüklü Deyim Var mı?”, **Çağdaş Eleştiri**, İstanbul 1984, s. 4-6.

¹⁷⁵ A. T. Sinan, age., s. 22-23.

a. Deyimler yargı bildirmez. Deyimler, bir durumu, olayı ya da varlığı tasvir etmek, açıklamak, ifade etmek amacıyla yararlanılan kalıplaşmış söz gruplarıdır. Atasözleri ise bir gözlem ve tecrübenin neticesinde ortaya çıkmış ve herkesçe benimsenen bir yargıyı dile getirirler. Bazı olaylardan ders almayı, bir ahlaki nasihat verilmeyi sağlar.

b. Atasözleri de deyimler gibi kalıplaşmış sözlerdir. Hatta bu kalıplaşma deyimlerden daha sıklıdır. Deyimlerdeki kelimeler, başta, ortada ve sonda bir takım değişiklikler gösterebilirler. Atasözleri bir yargı taşıdıkları, aynı zamanda bir öğüt anlamı içerdikleri için belli bir kip ve şahıs eki ile kalıplaşmıştır. Bu yüzden atasözlerinin bir tek biçimi bulunmaktadır. Deyimler arasında birden fazla kiple kalıplaşmış örneklerin bulunması bu esnekliğe örnek teşkil eder. Deyimlerdeki kalıplaşma daha çok söz dizimi bakımındandır.

c. Atasözleri ve deyimler sanat ve ses özellikleri bakımından, milli bir zemine dayanmaları bakımından birçok ortak yön bulunmaktadır. Deyimlerin amaç bakımından da atasözlerinden farklı olduğu görülmektedir. Deyimlerin amacı bir kavramı özel bir kalıp içinde çekici, hoş bir anlatımla ifade etmektir. Atasözlerinde ise, bir öğüt, bir yol gösterme, bir tecrübeyi ortaya koyma amacı görülmektedir.

ç. Deyimler ve atasözleri arasındaki farklar arasında olumsuz kullanım da dikkat çekmektedir. Atasözleri arasında olumsuz biçimde kalıplaşanlar da bulunmaktadır.

Deyimlerin terimlerle olan ilişkisine de değinen Sinan “... *kimi terimler zamanla temsil ettikleri ilgili sahanın dışına taşarak genel dile mal olmakta, anlam kaymasına uğramakta ve deyimleşmektedirler. Deyimin ve terimin sınırını ayıracak olan deyimlerin ortak özellikleridir. Yani deyim özelliği göstererek genel dile yerleşen bazı özel alanlara ait terimler de deyim sayılır.*” demektedir.¹⁷⁶

Bir dilde anlatım gücünü arttırmak için kullanılan deyimlerin dilin ihtiyaçları doğrultusunda ortaya çıktıkları görülmektedir. Kalıtsal olarak nesilden nesile devreden deyim yapılarının çok çeşitli olduğu ve zamanla değişiklikler geçirdiği de anlaşılmaktadır.

Tasavvuf geleneğinden gelip zamanla genel bir dile mal olmuş çok sayıda deyimler de bulunmaktadır; örneğin, *pabucu dama atılmak, o işe Rüfailer karışır* gibi.

¹⁷⁶ A. T. Sinan, age., s. 26.

Bu konuda Abdülbaki Gölpınarlı'nın **Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri** adlı eserinden bahsetmek mümkündür.¹⁷⁷ Diller, toplumsal gelişmenin doğal bir sonucu olarak birbirlerini etkiler, dnlemelerde de bulunabilirler. Özellikle bir dilden diğer bir dile yapılan çeviriler yoluyla birçok kavramın aktarıldığı görülür. Kimi deyim yapılarının da bu sürecin sonunda ortaya çıktığını görüyoruz. Kitle iletişim araçlarının etkisiyle eviri ögelerinin yaygınlaşması gerçekleşirken, kimi durumlarda deyimlerin başka bir dile çevirisi de çoklukla g yapılmaktadır.

Birçok deyim, dilin tarihi devirlerinden bu yana değişiklikler geçirerek bu güne ulaşabilmiştir ve bunların bir bölümünün atasözleri ile ilgileri de vardır. Bu deyimler hem atasözü hem de deyim olarak kullanılmaktadırlar.¹⁷⁸

Son yıllarda deyimler üzerine çok yönlü ve kapsamlı çalışmalar yapıldığını görmekteyiz. oğunluğu "Deyimler Sözlüğü" şeklinde olan bu çalışmalar arasında, deyimleri doğru tespite yönelik, onları biçimbilim, sözdizimi, anlambilim açılarından da inceleyen, oldukça kapsamlı araştırmalar da yer almaktadır.

Yapılan alışmalar incelendiğinde dilbilimcilerin deyimleri, gerçek anlamından farklı bir anlam taşıyan ve çekici bir anlatım özelliğine sahip olan kelime öbeği,¹⁷⁹ genellikle gerçek anlamının dışında kullanılan, anlatımı daha güzel ve etkili yapan, toplum tarafından benimsenen kalıplaşmış söz,¹⁸⁰ gerçek anlamı dışına kayan kalıplaşmış söz,¹⁸¹ çekici bir anlatım özelliği taşıyan, genellikle gerçek anlamından başka anlamı bulunan kalıplaşmış kelime öbeğine veya belli bir kavramı, belli bir duygu ya da durumu dile getirmek için birden çok sözcüğün bir arada, seyrek olarak da tek bir sözcüğün yan anlamında kullanılmasıyla oluşan söz şeklinde tanımlamaktadırlar.

Türkiye Türkçesi sahasında deyim konusunda, özellikle deyimlerin ortaya çıkışı meselesi de pek çok bilimadamları tarafınca ele alınmıştır. Bir deyim ilk defa kim tarafından, ne zaman ve nerede kullanıldığını tespit etmek çoğu kez çok zor bir iştir, hatta imkansızdır.¹⁸² Türkiye'de deyimlerin ortaya çıkışı konusunda Hüsamettin Ege¹⁸³,

¹⁷⁷ A. Gölpınarlı, **Tasavvuf'tan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri**, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1977.

¹⁷⁸ A. T. Sinan, **Türk Atasözlerinde Geçen Deyimler**, Milli Folklor, Sayı 51, Ankara 2001, s. 136.

¹⁷⁹ Z. Korkmaz, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, TDK Yay., Ankara 1992, s. 43.

¹⁸⁰ M. Hengirmen, **Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, Engin Yay., Ankara 1999, s. 116.

¹⁸¹ N. Koç, **Yeni Dilbilgisi**, İnkılâp Yay., İstanbul 1996, s. 77.

¹⁸² A. T. Sinan, **Türkçenin Deyim Varlığı**, Kubbealtı Yay., Malatya 2001, s. 36.

Yusuf Ziya Bahadanlı¹⁸⁴, Osman Çizmeciler¹⁸⁵, Enver Naci Gökşen¹⁸⁶, Mahmut Belenli¹⁸⁷, Besim Atalay¹⁸⁸, Abdülbaki Gölpınarlı¹⁸⁹, Mehmet Zeki Pakalın¹⁹⁰ gibi araştırmacıların eserlerinde bilgi bulunmaktadır. Bunlar dışında Leyla Subaşı'nın hazırlamış olduğu yüksek lisans tezinde de deyimlerin ortaya çıkışı meselesi şemalarla ele alınmıştır.¹⁹¹

Deyimlerin oluşumu ve oluşum esaslarına da değinen dilbilimci Ahanov çeşitli yollarla meydana gelen deyimlerin olaylar, anlayışlar ve inançlardan kaynaklandığını ifade ettikten sonra¹⁹² deyimlerin oluşumunu maddeler halinde sıralamaktadır.

1. Deyimlerin oluşumunda, değişik olayların insan düşüncesinde özet olarak bıraktığı imgelik biçim esastır.

2. Bazı deyimlerin ortaya çıkmasında çeşitli rivayetlerin ve inanışların etkili olduğu sezilir.

3. Deyimlerin bir kısmının tarihteki bazı olaylardan kaynaklandığı görülür.

4. “Saat”, “dakika”, “saniye” gibi zaman kavramları ve adları kademe kademe oluşmuştur. Bu zaman birimlerinin henüz kullanılmadığı dönemlerde, belli bir işin belli bir süre içinde yapılması veya belli bir zamanda başlamasında zaman ölçüsü olarak yararlanılmıştır.

5. Deyimlerin bazıları genel söz varlığının dışında kalmıştır.¹⁹³

Bununla birlikte araştırmacı deyimlerin oluşumunun sadece bahsedilmiş yollar ve bilgilerle sınırlandırılmayacağını da altını çizerek deyimlerin kökenlerinin etimologlar tarafından aydınlatılması gerektiğini dile getirmektedir.¹⁹⁴

¹⁸³ H. Ege, **Çizmeden Yukarı Çıkma-Yetmiş Beş Deyimin Nedenleri**, Kardeş Matbaası, Ankara 1965.

¹⁸⁴ Y. Z. Bahadanlı, **Türkçe Deyimler Sözlüğü ve Kaynakları**, Yuva Yayınları, İstanbul 1975.

¹⁸⁵ O. Çizmeciler, **Ünlü Deyimler ve Öyküleri**, Kastaş Yayınları, İstanbul 1989.

¹⁸⁶ E. N. Gökşen, **Açıklamalar ve Hikayelerle Atasözleri ve Deyimler**, Nurdan Yayınları, İstanbul 1985.

¹⁸⁷ M. Belenli, **Bazı Tabirlerimizin Tarihi ve Hikayesi**, Ercan Matbaası, İstanbul 1959.

¹⁸⁸ B. Atalay, **Çeşitli Halk Fıkraları ve Deyimleri**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1968.

¹⁸⁹ A. Gölpınarlı, **Tasavvuf'tan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri**, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1977.

¹⁹⁰ M. Z. Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, 1.cilt, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983.

¹⁹¹ L. Subaşı, **Dilbilim Açısından Deyim Kavramı ve Türkiye Türkçesindeki Örneklerin İncelenmesi** Basılmamış Yüksek lisans tezi, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü 1988).

¹⁹² K. Ahanov, **Dil Biliminin Esasları**, Aktaran Murat Ceritoğlu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2008, s. 181.

¹⁹³ K. Ahanov, age., s. 182-184.

Sonuç olarak yukarıdaki tanımlarda deyim için öne sürülen ortak özelliklerin; sözcüklerden en az birinin düz ya da gerçek anlamının dışına çıkması, kimi durumlarda mantık dışılık, sözü ilgi çekici kılması, anlatım gücünü arttırması, en az iki sözcükten, söz öbekleri biçiminde kalıplaşmış olması ve toplum tarafından ortak benimsenen bir anlatım aracı olması olduğu görülmektedir. Yapılan bu tanımlardan hareketle deyimlerin de atasözleri gibi, o dili konuşan toplumun kültürünü, yaşantısını, dünya görüşünü, hayal gücünü, gelenek ve göreneklerini yansıtan ve kendilerine has anlatım özellikleri olan, dolayısıyla genel kural niteliği taşımayan kalıplaşmış sözler oldukları söylenebilir. Ancak deyimler atasözlerinin aksine kesin bir yargı bildirme yeteneğinden uzaktır. En belirgin özellikleri, deyim yapısını oluşturan unsurların anlamlarından farklı yeni bir anlamı aktarmalarıdır.

¹⁹⁴ K. Ahanov, age., s. 186.

I BÖLÜM

2.1. DEYİMLERİN SINIFLANDIRILMASI

Dildeki deyimisel yapı, sözcükbiliminin en zengin kaynağıdır. Deyimlerin yeni bir kavram, yeni bir ifade ile çoğalarak oluşması o milletin dilindeki gelişme özelliklerini ve ulusal kültürünün tanım zenginliğini göstermektedir.

Deyimlerin esas teorik meselelerden biri, onların anlam bakımından sınıflandırılmasıdır. Deyimlerin yapısında ne tür kelime gruplarının bulunduğunu araştırmak için araştırmacılar onları ayırt etmede genel olarak Vinogradov'un sunduğu üç temel şartı esasa alıyorlar.

Vinogradov kendisinin **Osnovniye ponyatiya russkoy frazeologii kak lingvističeskoj ditsiplini** (Bir dilbilim dalı olarak Rus deyimlerinin temel kavramları) adlı eserinde deyimleri dilbilimin bağımsız bir dalı olarak ele almıştır.¹⁹⁵ Deyimlerin sınıflandırılmasına ilişkin evrensel esasları belirleyen bu çalışma, birçok dilde deyimler üzerine onlarca yıldır yapılan araştırmaları kapsayan bir deneme olarak kabul edilmektedir.

Vinogradov deyimbilimin güncel sorunlarına dikkat çekerek, bu konunun bağımsız bir bilimsel anlayış içinde değerlendirilmesinin önemini şöyle belirtir: “Deyimbilim, dilbilimsel sistem içinde bazen hiç yer almaz ama genellikle sözcükbilimle bir arada bulunur veya ona dahil olur. Deyimbilimin konusunun kapsamı ve temel kavramları bugüne kadar aydınlatılmamıştır. Deyimbilimin temel alt dallarının, amacının ve sınırlarının belirsizliği, bu bilim dalının bağımsız bir biçimde gelişmesini engellemiştir”.¹⁹⁶

Vinogradov, deyimlerle ilgili yapılan çalışmalardan bahsederken Brigmann, Paul, Sechehau, Jespersen, Baudouin de Courteney, Bally gibi bilim adamlarının görüşlerine yer vererek bu görüşlerle ilgili çeşitli değerlendirmeler yapmıştır.¹⁹⁷

¹⁹⁵ V.V. Vinogradov, **Osnovniye ponyatiya russkoy frazeologii kak lingvističeskoj ditsiplini**, Sbor. “A.A. Şahmatov”, Trudi komissii po istorii AN SSSR, Moskva 1947, Vıp.-3. s. 345.

¹⁹⁶ V. V. Vinogradov, **İzbranniye trudi. Leksikologiya i leksikografiya**, İzdatel'stvo Nauka, Moskva 1977 (b), s. 118.

¹⁹⁷ V. V. Vinogradov, age., s. 119.

Özellikle Şahmatov ve Bally'nin deyimlerle ilgili görüşlerinin, Vinogradov'un çalışmalarının temellerini oluşturduğu bilinmektedir. Deyimlerin anlamsal özelliklerine göre sınıflandırma ile ilgili olarak ilk önce üç tipe ayırma meselesi Bally tarafından ileri sürülmüştür. Vinogradov, Bally'nin fikrini geliştirerek anlamsal özellikleri esas alarak üç değişik deyim türü belirlemiştir.¹⁹⁸

1. Deyim kaynaşmaları (фразеологические сращения).
2. Birlik oluşturmuş deyimler (фразеологические единства).
3. Uyumlu deyimler (фразеологические сочетания).

Larin, serbest sözcük birleşimlerinin ve deyimbilimin genel sorunlarını ele aldığı makalesinde deyimlerin anlamsal özelliklerine de yer vererek sözcük birleşimlerinin üçlü bir sınıflandırmasını yapar.¹⁹⁹

1. Dilde serbest olarak kullanılan sıradan sözcük birleşimleri. Tüm dillerin gelişiminin her aşamasında görünen serbest kullanımdaki değişebilir sözcük birleşimlerinin yanı sıra Vinogradov'un yapmış olduğu sınıflandırmada üçüncü grupta yer alan, en az düzeyde kaynaşmışlık özelliğine sahip uyumlu deyimler (фразеологические сочетания) de bu gruba girer.

2. Kalıplaşmışlık, geleneksellik ve mecazlaşma olgularının varlığına göre belirlenen, Vinogradov'un birlik oluşturmuş deyimler (фразеологические единства) olarak adlandırdığı, değişmez metaforik sözcük birleşimleri.

3. Vinogradov'un kaynaşmış deyimler (фразеологические сращения) olarak adlandırdığı mecazlaşmış sözcük birleşimlerinden farklı olarak, ilk anlamlarından tamamen uzaklaşmış, bölünmeyen ifadeler. Bu tür deyimler, sözcük birleşimlerinin biçim ve anlamının uzun süreli gelişimi ve değişimi sonucunda oluşmuştur.

Bu sınıflandırma serbest sözcük birleşimlerinden bölünmeyen sözcük birleşimine doğru olan hareketin temel süreçlerini yansıtmaktadır. İlk grupta gerçekte olan bir olayın algılanışının doğrudan ifadesi; ikinci grupta genel bir düşüncenin mecazi

¹⁹⁸ V. V. Vinogradov'un deyim türlerini nitilemek için kullandığı Rusça terimlerin Türkçe karşılıklarıyla ilgili olarak bk. Hacızade N., **Azerbaycan Türkçesindeki Deyimlerin Dil Özellikleri**, Atlas Yayın Dağıtım, Ankara 2005, s. 5.

¹⁹⁹ B. A. Larin, **İstoriya russkogo yazıka i obsçeye yazıkoznaniye**, İzdatel'stvo Prosvesçeniye, Moskva 1977, s.147-148.

olarak ifadesi; üçüncü ve son grupta ise hem sözcüksel hem de mecazi anlamın belirsizleştiği gizli bir sembol söz konusudur.²⁰⁰

Larin, serbest sözcük birleşimlerinin mecazlaşmasını göz önünde bulundurarak yaptığı sınıflandırmada serbest sözcük birleşimleriyle uyumlu deyimleri bir grupta ele almıştır. Çünkü uyumlu deyimler en az derecede kaynaşmışlık özelliği taşır ve bunun sonucunda sanki gerçek deyimlerin kenarında bulunur. Larin'e göre gerçek deyimler, birlik oluşturmuş deyimler ve kaynaşmış deyimlerdir.²⁰¹

Vinogradov'un anlamsal özelliklerini esas alarak yapmış olduğu sınıflandırma (kaynaşmış deyimler, birlik oluşturmuş deyimler, uyumlu deyimler) günümüzde birçok araştırmacı tarafından kabul edilmiştir. Fakat bu sınıflandırmada yer almayan atasözleri, edebi eserlerden alınan özlü sözler, sabitleşmiş bilimsel terminolojik ifadeler, çeşitli resmi kalıplar da deyimbilimin araştırma nesnesi olarak değerlendirilmektedir.²⁰²

Şanskiy buna ek olarak terim kelimelerini de, örneğin demir yolu, yüksek öğretim vs... terimleri dördüncü gruba alır ve o grubu da “**deyim ifadeleri**” (фразеологические выражения) diye adlandırır.²⁰³

Kenesbaev ise, Vinogradov'un fikrine katılarak Kazak Türkçesindeki deyimleri üç gruba ayırır.²⁰⁴

1. мағына тұтастығы “anlam sabitliği” (deyim kaynaşmaları).
2. тіркес тиянақтылығы “deyim birliği” (birlik oluşturmuş deyimler).
3. қолдану тиянақтылығы “kullanım uyumluluğu” (uyumlu deyimler).

Türkiye Türkçesindeki deyimleri inceleyen Aksoy deyimleri kullandıkları yer ve zaman bakımından dörde bölmüştür.

1. Yurdun her yerinde kullanılanlar
2. Sadece bir bölgede bulunanlar
3. Türkiye dışındaki Türk lehçelerinde yaşayanlar
4. Eski zamanlarda kullanılmış iken bugün bırakılmış olanlar.²⁰⁵

²⁰⁰ B. A. Larin, age., s.148.

²⁰¹ V. P. Jukov, age., s.73–74.

²⁰² A. İ. Yefimov, **Ob izučenii yazıka hudojestvennih proizvedeniy**, Moskva 1952, s. 63. Ayrıntılı bilgi için bk. S. İ. Ojegov, **Leksikologiya. Leksikografiya. Kul'tura reçi**, Vıssşaya şkola, Moskva 1974, s. 188.

²⁰³ N. M. Şanskiy, **Leksikologiya sovremennogo russkogo yazıka**, Moskva 1985, str., 88.

²⁰⁴ İ. Keñesbaev, **Qazaq Tiliniñ Frazelogiyalıq Sözdigi**, Almatı 1977, s. 590.

Deyimleri sınıflandırma konusunda Ali Öztürk yukarıda da bahsettiğimiz gibi deyimleri meydana gelişleri bakımından üçe ayırmış:

1. Fıkralardan kaynaklanan deyimler
2. Toplum hayatında sıkça yaşanan olayları ifade eden kavramlar
3. Gelenekleşmiş tutumları, özetleyen tanımlayan kavramlar.²⁰⁶

Araştırmacı Erenoğlu, *Güvahi'den Günümüze Atasözleri ve Deyimler* adlı çalışmasında deyimleri “Eski çağlardan beri “ıstılah” ve “tâbir” adlarıyla da kullanılmış olan deyimler kısa ve özlü anlatım şekilleridir. Anlatım derinliğine ihtiyaç duyulduğunda kullanılan deyimler anlatıma bir derinlik, canlılık ve söyleyiş güzelliği katarlar.” diye tanımlar ve deyimlerin anlam ve yapı bakımından iki grupta incelenmesi gerektiğini konusunda fikir bildirir:

a) Anlam Bakımından:

1. Bazı deyimlerde deyimi meydana getiren sözlerden biri ya da hepsi kendi anlamı dışında kullanılırken bazılarında sözler gerçek anlamlarında kullanılır (Cümle halinde bulunan deyimlerin sözleri gerçek anlamlarında kullanılır).

2. Deyimler bazen mantık dışı veya abartılıdır.

b) Yapı bakımından:

1. Mastar halinde olanlar
2. Cümle halinde bulunanlar (Genellikle atasözleri ile karıştırılabilirler).
3. Fiil kipleri ile kullanılanlar (En yalın, en küçük deyimlerdir).
4. İsim veya fiil çekimine girenler

Ayrıca Erenoğlu, “*deyimlerin kalıplaşmış yapılar olduğunu ve deyimi oluşturan sözlerin değiştirilemeyeceğini, ancak ağız özelliklerinden etkilenen deyimlerde bazı sözcüklerin değişebileceğini*” kaydeder.²⁰⁷

²⁰⁵ Ö. A. Aksoy, age., s. 46.

²⁰⁶ A. Öztürk, *Türk Anonim Edebiyatı*, Bayrak Yayıncılık, İstanbul 1986, s. 321.

Iskakov da, Musabaev'in hazırladığı "Kazak grameri" çalışmasındaki kalıplaşmış kelimler grubunu yapılışı bakımından, leksik manası bakımından 2 gruba ayırma fikrini destekler:²⁰⁸

1. idiom
2. deyimler.

Kazak dilbilimcisi Ahanov "*deyimler sahip olduğu anlam bütünlüğü ve grubu oluşturan unsurların anlam ilişkisi bakımından değil, yapısı bakımından da sınıflandırılır*" diyerek, deyimleri yapısı bakımından iki büyük gruba ayırmıştır.²⁰⁹

1. yapısı bakımından cümle özelliği gösteren deyimler
2. yapısı bakımından bir söz grubu olan deyimler.

Kalıplaşmış kelime gruplarının geniş manada algılanmasını savunanlardan Muratov²¹⁰ ve Ahunziyanov²¹¹ ise söz konusu deyimlere terminleri, bileşmiş kelimeleri, gazete başlıkları ve atasözlerini de sokmaktadır. Rus dilbilimcisi Arhangelskiy "*atasözler ve deyimler - kalıplaşmış kelimelerin eş anlamlısıdır.*" diyor.²¹²

Deyimlere ait üç ana özellik olmasına rağmen, bunların arasındaki farklılık her zaman net ve açık şekilde görünmez. Bazı özellikler, özellikle anlam birlikteliği bazen açık ve net bir şekilde görünüyorsa, diğerinde ise biraz bulanık, üçüncüsü de biraz daha belirsiz görünür. Bu nedenle deyimleri gruplaştırma meselesi hem zor, hem de karmakarışıktır.

Araştırmacılar Vinogradov'un sınıflandırmasını²¹³ temel alarak, birileri kalıplaşmış kelimelerin manası ile onların yapısındaki kelimelerin ilişkileri bakımından inceliyorsa, diğerleri onların yapılışı bakımından inceliyor, bazıları da üstlendiği görevi ve uslubu bakımından inceliyorlar.

²⁰⁷ D. Erenoğlu, "Güvahi'den Günümüze Atasözleri ve Deyimler", **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 2/4 Fall 2007, s. 1151-1152.

²⁰⁸ A. Isqaqov, **Qazirgi qazaq tili**, Almatı 1991, s. 130-131.

²⁰⁹ K. Ahanov, **Dil Biliminin Esasları**, Aktaran Murat Ceritoğlu. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2008, s. 180.

²¹⁰ S. Muratov, **Ustoyçivie slovosocetaniya v tyurkskih yazıkah**, Moskova 1968, s. 131.

²¹¹ İ. Ahunziyanov, **İdiomı (issledovanie na materiale tatarskogo yazıka)**, Kazan 1974, s. 26.

²¹² V. Arhangelskiy, **Ustoyçivie frazi sovremennom russkom yazıke**, Rostov na donu 1964, s. 20.

²¹³ V. V. Vinogradov, "*Ob osnovnih tipah frazeologičeskih edinits v russkom yazıke*", **Sbornik A. A. Şahmatova**. Trudı komissii po istorii AN SSSR. Moskva 1947, № 3, str., 135.

Ancak sonuç olarak, deyim kısımlarının anlam birlikteliğine bakarak ve Vinogradov'un sınıflandırmasını göz önünde bulundurarak Kazak ve Türkiye Türkçesindeki kalıplaşmış kelimler grubunu üç türe bölebiliriz: deyim sabitliği, deyim birliği, deyim birleşimi. Bu gruplara atasözlerini, dua sözlerini, bilmeceleri, tekerlemeleri ya da Şanskiy'in kendi sınıflandırmasında dördüncü grup olarak bahsettiği terim sözlerini katmıyoruz. Böylece biz de Türkçedeki deyimleri deyim kaynaşmaları, deyim birlikleri ve uyumlu deyimler olarak üç ana gruba ayırabiliriz.

2.1.1. Deyim Kaynaşmaları

Vinogradov, anlamsal açıdan en üst düzeyde kaynaşmışlık derecesine sahip ögelerden oluşan sözcük birleşimlerini kaynaşmış deyimler (*фразеологические выражения*) olarak adlandırmıştır. Vinogradov bu tür deyimler için *idioma* ‘idiom’ terimini de kullanmıştır. Bu tür deyimlerde sözcüksel anlam bütünü anlamından tamamen bağımsızdır. Birleşimi oluşturan ögelerin, dilin herhangi bir alanında bağımsız olarak kullanılan ögelerle olan benzerliği sesteşlikten öteye gitmez.²¹⁴ Deyimlerin yapısındaki sözler bütünlük oluşturduğu için, ortaya çıkan söz grubu anlam bakımından parçalanmayan bir birim olarak değerlendirilir.²¹⁵ Örneğin, Türkiye Türkçesindeki **kaşla göz arası** “çok çabuk, tez”, **kaya gibi** “çok sert, sağlam”, buna benzer Kazak Türkçesindeki “çok çabuk, tez” manasındaki **қаспен көздің арасында** [qaspen közdiñ arasında] // **көзді ашып жұмғанша** [közdi aşıp jumğanşa] // **қас қаққанша** [qas qaqqanşa] deyimleri. Bu manalar söz konusu deyimlerin yapısındaki kelimelerin hepsinin toplanarak verdiği bir manadır. Buna benzer Türkiye Türkçesindeki **çarşamba pazarı** “dağınık, karmakarışık yer”, **çene kavafi** “boş konuşan, geveze”, **tepeden inme** “ansızın gelen, kaçınılmaz olan buyruk” veya Kazak Türkçesindeki **қырық пышақ болу** [qırıq pışaq bolıw] “kavga etmek, dövüşmek”, **төбеден түскендей** [töbeden tüskendeı] “ansızın gelen, kaçınılmaz olan buyruk”, **мұрынын көкке көтеру** [murının kökke köteriw] “bir başkasını beğenmemek, kendini zor görmek” manalarını veren deyimlere göz atarsak, burada deyimlerdeki kelimeler ile deyim anlamı arasında herhangi bağlantı yok.

Sözlerin sıralanmasından oluşan deyimlik bütünlük nesnenin, durumun, sıfatın veya hareketin adı olarak kullanılır. Sözlerin birbiriyle iyice kaynaşması ve bunun sonucunda anlam olarak bağımsız sözlerle ayrılmaması bakımından deyimler gövde sözleri hatırlatır. Bütünleşme süreci sonunda sözün biçim birimleri kaynaşır.²¹⁶

İdiomun (mecazi deyim) vereceği anlam ile bildirdiği anlam belli; yapısındaki parçalar bölünerek ayrılmaz ve içerdiği mana ile ilişkisi olmayan kalıplaşmış

²¹⁴ V. V. Vinogradov, *İzbrannıye trudy, Leksikologiya i leksikografiya*, İzdatel'stvo Nauka, Moskva 1977 (b), s.121-122.

²¹⁵ K. Ahanov, age., s. 169.

²¹⁶ K. Ahanov, age., s. 170.

kelimelerdir. Örneğin, Türkiye Türkçesindeki *üstüne havale etmek* “iş yapıp yapmamasını o kişinin vicdanına bırakmak”, *ortalığı çorbaya çevirmek* “herkesi birbirine düşürmek, kargaşa çıkarmak”, *içecek suyu olmak* “bir yere gitmesi kısmet olmak” vs... veya Kazak Türkçesindeki *бүйі тигендей болу* [büyi tigendey bolıw] “telaşa girmek”, *бес биенің сабасындай* [bes biyeniñ sabasındaı] “şişman, semiz”, *шық бермес Шығайбай* [şıq bermes Şığaybay] “çok cimri” vs... Buradaki kelime gruplarının genel içeriği kelimelerin esas manalarından uzaklaşmış durumdadır. Böylece, birbirinden bölerek ayırmaya gelmeyecek ve aynı anda da başka dillere de direk tercüme edilemeyecek leksik-gramatik kelimeler grubuna idiom (mecazi deyim) diyoruz.

Şanskiy, deyim kaynaşması ile ilgili “*bütünsel anlamı tek tek öğelerin anlamları ile uyuşmayan, semantik olarak bölünemez bir deyim türüdür*” diye tanımlar.²¹⁷

Vinogradov, ifadenin bölünmezliğini sağlayan özelliklere göre kaynaşmış deyimleri, kavramsal olarak dört temel gruba ayırmıştır.²¹⁸

1. Yapısında günümüzde kullanılmayan, ömrünü tüketmiş, dolayısıyla bütünüyle anlamsızlaşmış sözcüklerin bulunduğu kaynaşmış deyimler. Örneğin, Kazak Türkçesinde *әже қабыл құда* [äje qabil quda] “akraba”, *ексе емес* [ekse emes] “varlıklı, zengin adam”, *ежіл-ғојыл болды* [ejil-ğojıl boldı] “konuşmamak”, *сенің табаныңа кірген шөгір менің маңдайыма батсын* [seniñ tabanıña kirgen şögir meniñ mañdayıma batsın] “sana gelecek zarar bana gelsin”, *қара байыр* [qara bayır] “yük taşımada kullanılan at”, *нала болу* [nala bolıw] “kaygı çekmek” vs gibi örneklerde görüldüğü gibi *әже* [äje], *ексе* [ekse], *ежіл-ғојыл* [ejil-ğojıl], *шөгір* [şögir], *байыр* [bayır], *нала* [nala] kelimeleri günümüz Kazak Türkçesinde kullanılmayan ve herhangi bir anlam içermeyen, ancak başka sözcüklerle kalıplaşmış şekilde hâla kullanımda olan sözcüklerdir.

2. Sözdizimsel olarak bölünmeyen ve çağdaş dildeki sözcük birleşimlerinin güncel kurallarına uymayan, dilbilgisel arkaizmlere sahip sözcüklerden oluşan kaynaşmış deyimler. Örneğin, Kazak Türkçesinde *әш-пүшке қаратпай* [äş-püşke qaratpaw] “zorla, güçle götürmek”, *ферғауын болып кетсең де* [ferğawın bolıp

²¹⁷ N. M. Şanskiy, *Frazeologiya sovremennogo russkogo yazıka*, Vıssaya Şkola, Moskva 1969, str., 79.

²¹⁸ V. V. Vinogradov, *İzbrannıye trudi, Leksikologiya i leksikografiya*, İzdatel'stvo Nauka, Moskva 1977 (b), s. 146.

ketseñ de] “ne kadar güçlü olsan bile”, *ишчай демей* [işçay demew] “daima iyi geçinen kimseler için kullanılır”, *әжеп болу* [äjep bolıw] “istenmedik, gülünç duruma düşmek” vs...

3. Canlı bir özelleşmeye uğramış, hem sözcüksel hem de anlamsal açıdan bölünmeyen kaynaşmış deyimler. Örneğin, Kazak Türkçesinde *ағыл-тегіл болды* [ağıl-tegil boldı] “göz yaşı dökmek, durmadan ağlamak”, *мырс-мырс күлу* [mırs-mırs küliw] “alaycı gülmek”, *намыт болу* [namıt bolıw] “ısrap olmak”, *ояз тарту* [oyaz tartıw] “zayıflamak” vs...

4. Deyimi oluşturan öğelerin sözcüksel anlamlarının, genel anlamın kavranmasında yetersiz kaldığı durumlar. Örneğin, Kazak Türkçesinde *обадай опты* [obaday optı] veya *обырдай опырды* [obırday opırdı] “hiç bir şey bırakmadan hepsini götürmek”, *апақ-сапақта* [apaq-sapaqta] “akşam üstü vaktinde”, *апыл-тапыл басу* [apıl-tapıl basıw] “ilk adımlarını atmak” vs...

Vinogradov, kaynaşmış deyimlerin etimolojik olarak açıklanabileceğini fakat bunun halk etimolojisinden ileri gitmeyeceğini ve derin anlamsal bağların ortaya çıkarılması için bu açıklamaların yeterli olmayacağını belirtiyor.²¹⁹

Kaynaşmış deyimler asla ayrılmayan anlamlık bütünlüğe sahip oldukları için, tek sözlerin karşılığı olarak işlev görür.²²⁰ Deyim kaynaşmalarında birbirinden ayrı ve bağımsız anlamlara sahip sözcükler olmadığı için deyimın anlamı farklı öğelerin anlamlarından ortaya çıkmamaktadır.

²¹⁹ V. V. Vinogradov, “*Ob osnovnyh tipah frazeologičeskikh edinit v russkom yazıke*”, **Sbornik A.A. Şahmatova**. Trudı komissii po istorii AN SSSR, Moskva 1947, № 3, str., 350.

²²⁰ K. Ahanov, age., s. 171.

2.1.2. Deyim Birlikleri

Vinogradov, kaynaşmış deyimler gibi anlamsal olarak bölünmeyen ve anlam bütünlüğüne sahip bir başka deyim türü, deyim birliklerini (*фразеологические единства*) belirlemiştir. Fakat bu gruba giren deyimlerde kaynaşmış deyimlerden farklı olarak, genel anlam, ögelerin anlam birleşiminden doğmuştur.²²¹

Şanskiy ise, deyim birliklerini “*anlamı onu oluşturan sözcüklerin anlamlarıyla belirlenen semantik olarak bölünmez ve bütünsel deyimlere verilen addır*” diye tanımlar.²²²

Deyim birliklerinin anlamıyla, deyimi oluşturan sözlerin anlamı arasında bir ilginin varlığından bahseden Kazak dilbilimcisi Ahanov, “*ancak bu ilgi doğrudan değil, dolaylıdır*” diyor.²²³

Teliya deyim birlikleri konusunda “*Deyim birlikleri canlı ifadesi ve mecaziliği ile bir ölçüde deyim kaynaşmalarına benzemektedir. Deyim birliğinin ögeleri arasındaki ilişki iç içedir ve mecazileşme açıkça hissedilmektedir*” diye görüş bildirir.²²⁴

Ancak, şekilsel içeriğin sadece art zamanlı olarak açıklandığı deyim kaynaşmalarından farklı olarak deyim birliklerinde şekilsellik ve mecazilik çağdaş dilin bakış açısından algılanmaktadır. Vinogradov bu nedenle şekilselliği sadece deyim birliklerine has bir özellik olarak saymaktadır.

Vinogradov, anlamsal açıdan daha az bir kaynaşmışlık düzeyine sahip bu tür ifadeler için artık kaynaşmış deyimlerden söz etmenin olanaksız olduğunu belirtir ve birlik oluşturmuş deyimler terimini önerir. “*Birlik oluşturmuş deyimlerde bütünüün anlamı, ifadeyi oluşturan sözcüklerin gizli anlamlarıyla bağlıdır. Bu anlam, ifadenin canlı ve renkli temellerinin duyumsanmasına olanak tanır*”.²²⁵ Bu gruba, örneğin, **başı taşa, taşı başa vurmak** dediğimizde “her türlü çareye başvurarak yapılması güç bir işi başarmaya çalışmak” gibi anlam verir. Bu örneklerde görüldüğü gibi, farklı kelimelerin birleşiminden çıkan basit bir mana değil, görkemli bir mana olduğunu görüyoruz. Genel

²²¹ V. V. Vinogradov, age., s.131.

²²² N. M. Şanskiy, age., s. 79.

²²³ K. Ahanov, age., s. 171.

²²⁴ V. N. Teliya, **Metafora v yazıke i leksike**, Nauka, Moskova 1988, s. 50-51.

²²⁵ V. V. Vinogradov, age., s.128.

olarak baktığımızda, kaynaşmış deyimlerle deyim birlikleri bazen birbirilerine çok benziyorlar. Bu tür hadiseyi Şanskiy, “idiomlar” ve “idiomluk bağ” diye adlandırmaktadır.²²⁶

Kazak Türkçesinde de deyim gruplarının bu iki türü birbirine çok yakın kelime grubu olarak bilinir. Kaynaşmış deyimlerle deyim birlikleri uyumlu deyimlerden kendilerinin semantik doğası ve yapısı bakımından farklılaşır. Bu iki grubu ait deyimleri semantik yapısı bakımından incelediğimizde bunları iki türlü terim ile adlandırmanın doğru olacağı kanaatine varırız.

Birlik oluşturmuş deyimlerde genel anlamın, ifadeyi oluşturan sözcüklerin anlamından kolayca çıkarılabildiği durumlar vardır. Örneğin, önemsiz bir olayın gereğinden fazla büyütüldüğü durumları ifade eden **из муха слона делать** [iz muhi slona delat] “pireyi deve yapmak” deyiminin anlamı, açık bir biçimde algılanmaktadır. **Белая ворона** [belaya vorona] “beyaz karga” deyimini de bu çerçevede açıklanabilir. Etrafındaki insanlardan kesin bir biçimde ayrılan kişileri nitelemek için kullanılan bu deyim, genellikle siyah renkte olan kargalar arasında beyaz bir karganın olması gibi seyrek karşılaştığımız bir durumla ilişkilendirilmiştir.²²⁷

Vinogradov birlik oluşturmuş deyimlerin dört temel özelliğini belirlemiştir:²²⁸

1. Deyimin bölünmezliğini sağlayan mecazi ve canlı bir anlam vardır. Bu mecazi ve canlı anlam her zaman doğrudan algılanamasa da bazen sezilebilir. Örneğin, Türkiye Türkçesinde **ay dedeye misafir olmak** “geceyi açıkta, ay ışığında geçirmek”, **canına değmek** “yapılan bir işten hoşlanmak”, **eli etmek tutmak** “geçimini kazancıyla sağlamak”, Kazak Türkçesinde **табанын тайдырды** [tabanın taydırdı] “kaçtı”, **тайға да, танаға да жетті** [tayğa da, tanağa da jetti] “herkese yetti”, **түгіне тозаң тигізбеді** [tügine tozañ tigizbedi] “kendisine laf ettirmedi” vs...

2. Canlı ve zengin içerikli bir ifade vardır. Örneğin, Kazak Türkçesinde **ит өлген жер** [it ölgen jer] “çok uzak bir yer”, **түйенің танитыны жапырақ** [tüyenіñ tanıytını japıraқ] “bildiği tek şey var”, **көзіне шөп салу** [közine şöp salıw] “aldatmak”, **түймедейді түйедей қылу** [tüymedaydi tüyeday qılıw] “ufacık bir şeyi, olayı abartmak”, **ер мойнында қыл арқан шірімейді** [er moynynda qıl arqan şirimeydi]

²²⁶ N. M. Şanskiy, *Leksikologiya sovremennogo russkogo yazıka*, Moskva 1985, s. 84.

²²⁷ Yu. P. Solodub, F. B. Al’breht, age., s.177-178.

²²⁸ V. V. Vinogradov, age., s.133.

“borçlu kalmaz, ödeyecektir”, aynı şekilde Türkiye Türkçesinde *gırtlığına kadar borçlu olmak* “borçtan nefes alamaz olmak, çok borcu olmak”, *ahiretini mamur etmek /zenginleştirmek/* “Allah’a kulluk ederek, hayır işleri yaparak sevap kazanmak”, *çıkamaz ayın son çarşambası* “hiç olmayacak bir zaman”, *kapıdan kovsan bacadan düşer* “çok yüzüsüdür” vs...

3. Deyimi oluşturan öğelerin herhangi biri eş anlamlı başka bir sözcükle değişmez. Örneğin, Kazak Türkçesinde *төрт көз боп тосы* [tört köz bop tosy] “dört gözle beklemek” derken *көз* [göz] kelimesinin yerine eş anlamlı *қарашық* [qaraşıq] kelimesini koyarak *төрт қарашық болып тосы* [tört qaraşıq bop tosy] denmediği gibi *көз тиді* [köz tiydi] “nazar değmek” dediğimizde de *көз* kelimesinin yerine *қарашық* kelimesini kullanamayız, aynı şekilde *шошқа тағалау* [şoşka tağalaw] “boşu boşuna vakit öldürmek” (domuza nal takmak) deyimindeki *şoşka* kelimesinin yerine *doñız* kelimesini koyarak *доңыз тағалау* [doñız tağalaw] diyemeyiz (“şoşka” evcilleştirilmiş domuz, “doñız” ise yabani domuzdur). Türkiye Türkçesinde de *gönlünü pazara çıkarmak* “bir seçme yapmadan rastgele birini sevmek” derken gönül kelimesi yerine eş anlamlı kalp, yürek sözcüklerini ve *dünya evine girmek* “evlenmek” derken *dünya* kelimesinin yerine *alem* kelimesini kullanamadığımız gibi *başını derde sokmak* “durup dururken ağır sonuçlar ve sorumluluklar doğuran bir durumda kalmak”, *başının çaresine bakmak* “kimsenin yardımı olamayacağı anlaşıldığından içinde bulunduğu güç durumdan kurtulma yolunu kendisi aramak”, *başında torbası eksik* “eşek gibi bir adam”, *başını bağlamak* “evlenmek” vs.. gibi deyimlerdeki baş kelimesi yerine eş anlamlı kafa kelimesini koyarak söylemek mümkün değildir.

4. Deyimin bir bütün olarak ifade ettiği anlam, tek bir sözcükle karşılanabilir. Başka bir deyişle birlik oluşturmuş deyimlerle aynı anlama gelen sözcükler olabilir. Örneğin, Türkiye Türkçesinde *sözünü etmemek* “dediğini yapmamak”, *laf etmek* “söz etmek, dedikodu yapmak”, *lakırdıyı /laf/ taşımak* “sözü taşımak”, aynı şekilde Kazak Türkçesindeki *көңілі қалу* [köñili qalıw] “birine küsmek, öfkelenmek”, *тілі шығу* [tili şıǵıw] “1. bebeğin konuşmaya başlaması, 2. öfkeden, sinirli iken konuşmak), *ноқталы басқа бір өлім* [noqtalı basqa bir ölüm] “ölümlü insanoğlu”, *мойнына мініп алу* [moynına minip alıw] “1. başına binmek, 2. bir başkası üzerinden geçinmek” vs...

Vinogradov, söz konusu dört özelliğın hepsinin her zaman bir arada olmayabileceğinin altını çizerek, birlik oluşturmuş deyimlerden söz edebilmek için bu özelliklerden en az birinin yeterli olacağını belirtmiştir.

Deyim birliğinin bölünmez bütünlüğü onu oluşturan sözcüklerin anlamlarının bir bütünsel ve genel olarak mecazi anlamla birleşmesi sonucunda ortaya çıkmaktadır. Deyim kaynaşmalarından farklı olarak deyim birlikleri başka sözcüklerin dahil edilmesine olanak tanır.

2.1.3. Uyumlu Deyimler

Vinogradov, Rusçadaki deyimlerin en kapsamlı sınıfını oluşturan uyumlu deyimleri (*фразеологические сочетания*) “sözcüklerin bağımsız olmayan anlamlarıyla oluşan ifade türü” olarak tanımlar.²²⁹

Şanskiy, uyumlu deyimler konusunda “içeriği hem serbest anlamlı hem de deyimsel olarak bağlı anlama sahip sözcüklerin olduğu deyimler” der²³⁰ ve bütünsel ayrılmaz anlama sahip olan deyim kaynaşmalarından ve deyim birliklerinden farklı olarak deyim birleşmelerinin anlamsal ayrılabilirlik özelliğine sahip olduğunu da belirtir.²³¹ Bu açıdan bunlar serbest objelere benzemektedirler. Bu konuda Ahanov, “deyime bağlı anlam kazanan sözün, kazandığı anlamıyla başka sözlerle kullanılma imkanı çok azdır. Böylesi anlama sahip sözün, deyimlik dizinin bir unsuru olarak kullanıldığını” söylüyor.²³²

Uyumlu deyimler iki ögeden oluşur. Ögelerden bir tanesi bağımsız anlamını korurken diğer sözcük “deyimle bağlı mecazi anlam”da kullanılır. Dildeki kelimeler kendilerinin leksik manası ve birleşimi bakımından bir kaç gruba ayrılır. Sözlerin birleşme yeteneği onun leksik manasının yapısı ile ilgilidir. Bazı kelimeler pek çok kelimelerle birleşerek gruplaşabiliyorsa, örneğin; Türkiye Türkçesinde “göz” kelimesi sayesinde **göz alıcı**, **göz aşinalığı**, **göz alabildiğine**, **göz atmak**, **göz boyamak**, **göz etmek** vb. veya “gönül” kelimesi üzerinden **gönül akıtmak**, **gönül alçaklığı**, **gönül bağlamak**, **gönül belası**, **gönül darlığı**, **gönül eri** vs.... gibi pek çok deyimler türer, bazıları da sınırlı kelimelerle gruplaşabilir. Örneğin, “kefen” sözü sadece **kefeni yurtmak** deyiminde, “kemer” kelimesi de **kemerini sıkmak** deyiminde kullanılır. Aynı şekilde Kazak Türkçesinde de **көз** “göz” ve **көңіл** “gönül” kelimeleri yardımıyla yapılmış pek çok deyim mevcuttur. Örneğin, **көз сүрінеді** [köz sürinedi] “pek çok, sayılamayacak kadar çok”, **көз тиді** [köz tidi] “nazar değmek”, **көзі ашық** [közi aşıq] “okuma yazması var”, **көңіл айту** [köñil aytıw] “baş sağlığı dilemek”, **көңілге қонымды** [köñilge qonımdı] “iyi, yakışır”, **көңілі ауды** [köñili awdı] “bir şeye veya kimseye

²²⁹ V. V. Vinogradov, age., s. 137.

²³⁰ N. M. Şanskiy, *Frazeologiya sovremennogo russkogo yazıka*, Vışşaya Şkola, Moskva 1969, str., 82.

²³¹ N. M. Şanskiy, *Leksikologiya sovremennogo russkogo yazıka*, Moskova 1985, str., 82.

²³² K. Ahanov, age., s. 169.

intizar olmak”, **көңілі қаяу** [kõñili qayaw] “öfkeli, küskün”, **көңілге алу** [kõñilge alıw] “küsmek” vs...

Bilindiği üzere birçok sözcük bağımsız olarak tek başına bir anlam taşımaz, yalnızca belirli deyim grupları içinde anlam kazanır. Sözcüğün bu anlamı da “*deyimle bağlı mecazi anlam*” olarak adlandırılır.²³³ Buna örnek olarak, Kazak Türkçesinde **көңілі қушыуақ болды** [kõñili quşıwaq boldı] “gönlü razı oldu” derken **қушыуақ** kelimesi ayrı bir şekilde herhangi bir anlama sahip değildir. Aynı şekilde **жеті бүзірік әулие** [jeti büzirik äwliye] “yedi çeşit evliya” dediğimizde de **бүзірік** kelimesi, **кәріп болды** [kärıp boldı] “kötüleşmek,” dediğimizde **кәріп** sözcüğü tek başına herhangi bir anlam ifade etmez. Dilbilgisel açıdan uyum sağlasa da **қушыуақ айту** [quşıwaq aytıw] “teşekkür etmek”, **бес бүзірік молда** [bes büzirik molda] “beş çeşit imam” gibi birleşimler kurmak olanaksızdır. **Қушыуақ** [quşıwaq], **бүзірік** [büzirik], **кәріп** [kärıp] sözcülerinin anlamı deyimsel olarak sınırlıdır. Ancak deyimlerde anlam kazanır, tek başına veya başka sözcüklerle bir arada kullanılamaz. Fakat **қушыуақ, бүзірік, кәріп** sözcüklerinin birleşim kurduğu **болу** [bolıw] “olmak”, **әулие** [äwliye] “evliya” sözcükleri kullanım alanı açısından tamamen serbesttir ve başka sözcüklerle birleşim oluşturabilirler.

Uyumlu deyimlerde deyimle bağlı mecazi anlam taşıyan sözcük eşanlamlılarıyla değiştirilebilir. Bu durumda deyimın genel anlamı değişmez.²³⁴ Örneğin, Kazak Türkçesindeki **қыжылы бар** [qıjılı bar] “kin tutmak” deyimini hiçbir anlam değişimine uğramadan **кегі бар** [kegi bar] biçiminde de ifade edilebilir.

Vinogradov’un yapmış olduğu sınıflandırmaya göre “*kaynaşmış deyimler ve birlik oluşturmuş deyimlerin uyumlu deyimlerden farkı anlamsal açıdan bölünmemeleri ve anlam bütünlüğüne sahip olmalarıdır. Kaynaşmış deyimler ve birlik oluşturmuş deyimler ise birbirlerinden, bileşimindeki öğelerin anlamsal bütünlük derecesine göre ayrılır*”.²³⁵

Bu sınıflandırmada, Bally’nin sözcük birleşimleriyle ilgili görüşlerinin etkisi açıkça görülmektedir. “*Araştırmacı, Bally’nin “birlikler” adı altında sunduğu grubu bileşenlerinin bağıllık derecesine göre ikiye ayırmış, kaynaşmış ve birlik oluşturmuş*

²³³ V. V. Vinogradov, age, s. 133-136.

²³⁴ N. M. Şanskiy, age., s. 62.

²³⁵ Yu. P. Solodub, F. B. Al’breht, age., s. 176.

deyimler adlı grupları belirlemiştir. Bally'nin deyimisel gruplar olarak yorumladığı sözcük birleşimlerinden ise titiz bir inceleme ile uyumlu deyimleri ayırmıştır".²³⁶

Üretici dönüşümsellik özelliğinin deyimlerin temel özelliği haline getirilmesi Şanskiy'e Vinogradov'un sınıflandırmasını daha da genişleterek "deyim ifadeleri" olarak adlandırılan dördüncü tip deyimleri tespit etmesine olanak sağlamıştır.

Vinogradov'un çalışmaları, deyimbilimin, dilbilimin bağımsız bir bilim dalı olarak gelişmesinde çok önemli bir rol oynamıştır. Bu çalışmalarda öne sürülen düşünceler, basta Sovyetler Birliği bünyesindeki halklar olmak üzere, Batı Avrupa'da da yankı bulmuş, deyimbilim araştırmalarının temelini oluşturmuştur. Vinogradov'un deyim türlerini nitelemek için kullandığı *фразеологические сращения* [frazelogičeskiye sraseniya], *фразеологические единства* [frazelogičeskiye yedinstva], *фразеологические сочетания* [frazelogičeskiye soçetaniya] terimleri yalnızca Rusçada değil çeşitli dillerdeki deyimlerin sınıflandırılmasında da esas alınmıştır. İngilizce *phraseological fusions; phraseological unites; phraseological collocations*; Fransızca *les locutions soudées; des ensembles phraséologiques; combinaisons phraséologiques*, Almanca *phraseologische Zusammenbildungen; phraseologische Einheiten; phraseologische Verbindungen* terimleri Rusçadan aktarılmıştır.²³⁷

Vinogradov'un yukarıda belirtilen çalışmalarından sonra Sovyetler Birliği'nde deyimbilim çalışmaları hız kazanmıştır. İlerleyen yıllarda kuramsal çalışmaların yanı sıra değişik edebiyat türlerinin bileşimindeki deyimlerin incelenmesiyle ve deyimlerin biçim özelliklerinin öğrenilmesiyle ilgili çok sayıda çalışma yapılmıştır. Tüm bu çalışmalarda deyimler özellikle anlambilim, sözcüksel anlambilim, biçimbilim ve sözdizimi açısından incelenmiştir. Bu çalışmalar arasında deyimlerin anlamsal açıdan incelenmesi özel bir yere sahiptir. Bu bağlamda deyimlerin değişikliği, eş anlamlılığı, karşıt anlamlılığı, çok anlamlılığı ayrıntılarıyla araştırılmıştır.²³⁸

²³⁶ N. Hacızade, *Azerbaycan Türkçesindeki Deyimlerin Dil Özellikleri*, Atlas Yayın Dağıtım, Ankara 2005, s. 6.

²³⁷ Yu. P. Solodub, F. B. Al'breht, age., s.179.

²³⁸ V. P. Jukov, *Russkaya frazeologiya*, Vışşaya şkola, Moskva 1966, s. 41.

2.2. DEYİMLERDE VARYANTLILIK

2.2.1. Deyimlerde Varyantlılık ve Onların Ortaya Çıkışlarındaki Temel Unsurlar

Dildeki varyantlılık, günümüz dilbilimindeki en önemli meselelerden biridir. Dilimizdeki kelimeler ve kelime gruplarındaki varyantlılık “eski” ile “yeninin” birlikte yaşaması olarak değerlendirilirken,²³⁹ varyantlılığın kendisi ise dilbiliminde dilin belli bir dönemdeki durumunu (eşzamanlı) ve dilin tarihi değişimi ve gelişimi (artzamanlı) konularını ele alır.²⁴⁰

Sözün varyantlılığı dilin doğasal özelliğinden kaynaklanan leksik-gramatik husustur. Söz varyantlılığı konuşma dilinde çok karşımıza çıkar. Söyleyici konuşma esnasında söz varyantlarını “Nasıldı? Nasıl diyorduk?” dedirtmeden, söyleyeceği fikirlerini isteğine göre aktarabiliyor. Buna rağmen, dilin durmadan gelişimi durumunda varyant kelimelerin oluşu doğaldır. Çünkü dil, toplumsal bir husustur. Dil zaman biriminden ayrı gelişmez. Dil kendisinin gelişme aşamasında belli bir tarihi sosyolojik ve kültürel durumla ilgili, çevre, insan ilişkileri gibi durumlardan ayrı bir şekilde varlığını sürdüremez. Dildeki çeşitli varyant türleri sonuçta üslup amaçlı kullanılır. Genel olarak varyantlılığın esas görevi de budur.²⁴¹

Dilin doğal gelişiminde varyantlılık her zaman var olan ve var olacak bir husus olup bu durum dilin tarihi kategorilerini gösterir. Çünkü dil, o dili konuşacak insanlarsız yaşayamaz. Dil bir iletişim aracı olduğu için, kullanım esnasında dilin bazı özellikleri insanlar tarafından çeşitli değişimlere uğratılabilir. Bu nedenle de, dilin gelişimi sırasında varyantlılık lazımdır. Kelime varyantları dil hususu olarak dil normlarının kalıplaşmasına büyük etki eder.

“Varyantlılık, dilin tarihi gelişmesinin sonucudur. Bundan dolayı varyant kelimeler dilimizde belli bir döneme kadar var oluşunu geçici olarak sürdürebilir. Dil

²³⁹ N.İ. Korolev, “Nekotorie aspektı morfologičeskoy varyantnosti”, **Varyantnost’ kak svoystvo yazıkovoy sistemi**, Tezisi dokladov, Moskva 1982, Çast’-1. s. 134.

²⁴⁰ A. Rusakov, M. Rusakova, “Zvukovie izmeneniya i varyantnost’”, **Varyantnost’ kak svoystvo yazıkovoy sistemi**, Tezisi dokladov, Moskva 1982, Çast’-2. s. 52.

²⁴¹ F.İ. Filin, “Neskol’ko slov ob yazıkovoy norme i kul’tura reči”, **Voprosi kul’turi reči**, Moskva 1966, № 7, s. 18.

*normu açısından bakarsak, konuşma dilinin normları ile ilgilidir. En sonunda varyant kelimeler dilin üslup çatısı altında araştırılır”.*²⁴²

Varyant kelimeler, söyleyicinin isteğine göre, bilerek değil, otomatik olarak seçilir ve eş anlamlı gibi sürekli kullanılır. Örneğin, Kazak Türkçesinde varyant kelimeleri oluşturan kelimeler iki veya daha fazla kelimelerden de oluşabilir. Kalıplaşmış kelimeler içerisinde de bu tür varyant kelimeler de sık sık kullanılır. Örneğin, *түлкі бүленге салу* [tülki bülenge salıw] // *түлкі бұлтаққа салу* [tülki bultaqqa salıw] // *түлкі құйрыққа салу* [tülki quyırqqa salıw] “bir olaydan, bir şeyden sıyırtmak, caymak için kurnazlığa başvurmak”. Bu tarz örnekler Türkiye Türkçesinde de çoktur. Örneğin, *ağızdan laf çekmek* // *ağızdan söz çekmek* “bir kişinin bildiği şeyleri ona sezdirmeden öğrenmek”.

Günümüz dilbiliminde varyantlılığın ortaya çıkışı dilin 1. coğrafik alanına, 2. sosyal ortamına, 3. yapısına bağlı tutularak incelenir.²⁴³ Varyantlılık dilin bağlantılık göreviyle ilgilidir. Her dilde söyleyici (söz sahibi) dilin bağlantılık şartı gereği, önceden hazırlanmış, seçilmiş kelimeler grubu ile düşüncesini iletir. Bu esnada söyleyicinin belli bir coğrafik bölgeyle ilişkisi ve sosyal durumu göz önünde bulunur. Her bir söyleyicinin yaşına, mesleğine, edebi dil normlarını ne kadar benimsediğine dikkat etmek gerekir.

Varyantlılığın ortaya çıkışı konusunda fikir yürüten Gorbacheviç, varyantlılığın ortaya çıkışına etki eden unsurları dış unsurlar ve iç unsurlar diye ikiye böler.²⁴⁴

a) Dış unsurlar:

1. dilin bölgesel ağızları, lehçeleri
2. dilin diğer dillerle olan ilişkisi

b) İç unsurlar:

1. benzerlik faktörünün etkisi
2. mazmun ve türün aynı anda gelişmemesinin sonucunda ortaya çıkan tür ve mazmun uyumsuzluğu
3. dilin gelişme sürecindeki kullanım çokluğu
4. sesin söylenişini hafifletebilmek için hecedeki seslerin değişimi.

²⁴² G. Smağulova, *Frazeologizmderdiñ varianttılığı*, Sanat, Almatı 1996, s. 35.

²⁴³ *Yazıki mira. Problemi yazıkovoy varyantivnosti*, Nauka, Moskva 1990, s. 140.

²⁴⁴ K. S. Gorbacheviç, *Varyantnost' slova i yazıkovaya norma*, Moskva 1973, s. 24.

Varyantlılığın ortaya çıkışını bu şekilde sınıflandıran K. Gorbacheviç, varyantlılığı dilin (ses bilgisi, kelime bilgisi ve yapı bilgisi) hangi dalının araştıracağı konusuna da değinerek, varyantlılığın söz konusu bölümlerle ilgili olduğunu, ancak kelime bilgisinin araştırma alanına girdiğini söylüyor.

Tabir sözlerin iç manası sabittir. Söyleyici konuşma esnasında kalıplaşmış kelimeler grubunu hiç bir değişikliğe uğratmadan konuştuğunu düşünebilir. Bu halde söyleyici şu durumların farkında olmayabilir:

1. Kalıplaşmış kelimeler grubunun bir kısmı düşebilir. Örneğin, Kazak Türkçesinde *жанын жегідей жеу* [janın jегidey jew] // *жанын жеу* [janın jew] “birisi ya da bir iş konusunda düşünüp durmak, kaygı duymak”, *беті ауызы даладай қан* [beti awız dala day qan] // *беті даладай қан* [beti daladay qan] “her tarafı kan içinde olmak”, Türkiye Türkçesinde, *kendi başını derde sokmak* // *başını derde sokmak* “pek gerekli değilken yorucu, sıkıcı, üzücü bir işe girişmek”, *göz göre göre* // *göz göre* “herkesin gözü önünde; çok açık olduğu halde”, *anadan yeni doğmuşa dönmek* // *anadan doğmuşa dönmek* “hastalıktan, ağrı ve sızılardan, sıkıntılardan kurtulmak” vs....

2. Kalıplaşmış kelimeler grubundaki bir kelimenin başka bir kelime ile değişerek kullanması. Örneğin, Kazak Türkçesinde *ішінде ұт* /мысық/ *өліп жатыр* [işinde it /mısıq/ ölip jatır] “hiç bir şey söylememek, hiç sır bildirmemek”, *ауызынан ақ ұт кіріп, қара /көк/ ұт шығу* [awızınan aq it kirip, qara /kök/ it şığıw] “ağızına geleni konuşmak”; Türkiye Türkçesinde ise, *arı satmış /yemiş/, namusu kiraya /tellala/ vermiş* “utanma, namus duygularından uzaklaşmış veya fena fena yola sapma durumuna gelmiş”, *armudun sapı var, üzümün /kirazın/ çöpü var demek* “her şeye kusur bulup, hiç bir şeyi beğenmemek”.

3. Parçaları fonetik veya morfolojik değişimle konuşulabilir. Örneğin, Kazak Türkçesinde *тұлан түрты* [tulan türtiw] // *түлен түрты* [tülen türtiw] “kızmak, sinirlenmek”, *көмейі бүлкілдеу* [kömeyi бүлкildew] // *көмекейі бүлкілдеу* [kömekeyi бүлкildew] “çok güzel konuşmak, ustaca konuşmak”; Türkiye Türkçesinde *çevir kaz yanmasın* // *çevir kazı yanmasın* “kırdığı potun farkına varır varmaz, sözünü kimseye dokunmayacak şekilde çevirmek”, *çörden çöpten* // *çerden çöpten* “dayanıksız, uydurma, çürük”, *ikide bir* // *ikide birde* “sık sık” vs....

4. Ek olarak açıklayıcı kelimeler eklenerek kullanılır. Örneğin, Kazak Türkçesinde *жайылып жастық болу* [jayılıp jastıq bolıw] // *жайылып жастық, иілін төсек болу* [jayılıp jastıq, iyilip tösek bolıw] “çok değer vererek ağırlamak”, *болар іс болды* [bolar is boldı] // *болар іс болды, бояуы сіңді* [bolar is boldı, boyawı siñdi] “olacak iş oldu, artık yapacak bir şey yok”; Türkiye Türkçesinde ise, *burnundan gelmek* // *burnundan fitil fitil gelmek* “elde ettiği güzel bir şey, arkasından gelen üzüntüler dolayısıyla kendisine zehir olmak”, *bir tahtası eksik* // *bir tahtası eksik olmak* “dengesiz, budala, aptal”, *kendini yemek* // *kendi kendini yemek* “istediği bir şey yolunda gitmiyor diye sürekli bir üzüntü içinde olmak”.

Böylelikle, söylenecek fikri, düşüncüyü net, tam olarak iletebilmek için dilimizdeki kalıplaşmış kelimeleri duruma göre bazı değişikliklerle kullanım gereksinimi doğar. Bu husus dilin iç yapısındaki kuralların sonucu meydana geldiği için, dilin kurallarına zıt veya o dili bozacak gereksiz bir hadise değil, tam tersi dili daha da zenginleştirerek, düşüncüyü süslü, her türlü tarz özellikleriyle daha da anlamlı olarak iletmede yardımcı olur.

Deyimlerde varyantlılık meselesi konusunda araştırma yapan Kazak dilbilimcisi Smagulova, Türk lehçelerindeki deyim varyantlarını ele alan Kaydarov²⁴⁵, Rahmatullaev²⁴⁶, Uraksin’lerin²⁴⁷ çalışmalarını esasa alarak “*Deyim varyantları olması için değişecek parçalar anlam bakımından eşanlamlı olup, bir veya bir kaç parçasının da bir başka leksik varyantlarda tekrarlanması şarttır*” – diye fikir bildirir ve deyim varyantlılığı aşağıdaki şekilde sınıflandırır.²⁴⁸

- a. leksik varyantlar
- b. fonetik varyantlar
- c. morfolojik varyantlar
- ç. leksik-gramer varyantlar

²⁴⁵ A. Kaydarov, “*Printsipy klassifikatsii frazeologizmov i klassifikatsionnye gruppy v kazahskom yazıke*”, **İzv. AN KazSSR. Ser.filol. №3**, Almatı 1979, s. 8-10.

²⁴⁶ Ş. Rahmatullaev, **Uzbek frazeologiyasining ba’zi masalalari**, Fan, Taşkent 1996.

²⁴⁷ Z. G. Uraksin, **Frazeologičeskie sinonimi v sovremennom başkirskom yazıke** (Diss. kand. filol. nauk.), Ufa 1966.

²⁴⁸ G. Smağulova, age., s. 41-42.

Varyantlılık konusunda ortaya atılmış fikirlere göz attığımızda, onlara konulacak şartların içinde en önemlisi – leksik mananın korunmasıdır. Çünkü bundan sonraki fonetik ve morfolojik varyantların olabilmesi için leksik mananın korunması önemlidir.

Leksik eşanlamlılık ile kelime varyantlılığı, genel dilbilmi açısından baktığımızda aynı değildir. Leksik eşanlamlılık, eşzamanlı fonksiyonlu üslup hadisesidir. Eşanlamlılık, dilin üslup hazinesinin temelidir. Çünkü eşanlamlı kelimeler düşüncemizi, söyleyecek fikirlerimizi belirlemede yardımcı olur ve aynı kelimeyi tekrarlama durumundan kurtararak konuşma işlemini canlandırır.

2.2.1.1. Leksik Varyantlar

İlk olarak hem Kazak hem de Türkiye Türkçesinde kendi aralarında varyant oluşturan deyimlere örnekler verelim: *dört ayağını bir yere getirmek // eki аяғын бір етікке тығу* [eki ayağın bir etikke tığıw] “birini, bir işi hemen yapması için çok sıkıştırmak”; *gezip tozmak // азын тозу* [azıp tozıw] “yorgunluktan zayıflamak”; *yediğin ekmek gözüne dursun // жегенің желкеңден шықсын* [jegeniñ jelkeñden şıqsın] “beddua: yemeye imkânının olmasın anlamında kullanılır.” vs...

Sadece Kazak Türkçesindeki leksik varyantlara ise *eki eli ұзамай* [eki eli uzamaw] // *eki eli аттан шықпай* [eki eli attap şıkpaw] “dışarı çıkmamak, uzaklaşmamak”, *кеудесі қарс айрылды* [kewdesi qars ayırıldı] // *көкірегі қарс айрылды* [kökiregi qars ayırıldı] “bir kimseyi devamlı düşünmek, hasret çekmek”, *тізісін жатқызу* [tigisin jatqızıw] // *тізісін басы* [tigisin basu] “olayı yatıştırmak, konuyu kapatmak” vs... örneklerini verebiliriz.

Türkiye Türkçesine ait varyant deyimlere ise *iğne yutmuş köpeğe benzemek // iğne yutmuş maymuna benzemek* “çok zayıf olmak”, *çıkamaz ayın son çarşambası // çıkamaz ayın on beşine bırakmak* “hiç gelmeyecek bir zaman”, *yaptığı hayır ürküttüğü kurbağaya değmemek // aldığı aptes ürküttüğü kurbağaya değmemek* “elde ettiği yarar uğradığı zararı karşılayamamak” vs... örneklerini verebiliriz.

2.2.1.2. Fonetik Varyantlar

Fonetik varyantlara örnek olarak Türkiye Türkçesinde *içiğini ciciğini çıkarmak* // *ıcığını cıcığını çıkarmak* “1. bir şeyin içini, dışını didik didik etmek, mıncıklamak, elden geçirilmemiş hiç bir yerini bırakmamak, 2. bir konuyu en küçük ayrıntısına dek inceleyip soruşturmak”, *sağ koymamak* // *sağ komamak* “cezasız bırakmamak”, *iler tutar yer koymamak* // *iler tutar yer komamak* “işe yarar bir şey bırakmamak” vs... Aynı şekilde Kazak Türkçesinde ise *адыра қал* [adıra qal] // *адырам қал* [adıram qal] // *әдіре қал* [ädire qal] // *әдірем қал* [ädirem qal] “beddua: yolun olmasın anlamında”, *әпкей-үпкей болу* [äpkey-üpkey bolıw] // *әкей-үкей болу* [äkey-ükey bolıw] “çok samimi olmak”, *әлімсақтан бері* [älimsaqtan beri] // *әлімсақтан бері* [älmisaqtan beri] “çok eskiden beri” vs...

Türkiye ve Kazak Türkçesindeki fonetik varyantlar konusunda ilk önce ayrışma (Rus.: дивергенция, İng.: divergence) olayına dikkat etmemiz gereklidir. “*Ayrışma hadisesi, yani bir sesin bir kaç varyanta parçalanması ve sözcüğün ya da gramatik yapının da bir kaç varyantta söylenmesine neden olmaktır. Ayrışmalı varyantlar, özellikle akraba diller arasında çok sık görünmektedir*” diyor Başkurt dilbilimcisi A. Yoldaşev.²⁴⁹

Bu fikre dayanarak karşılaştırılmakta olan her iki lehçedeki seslerin ayrışmalı varyantların ve bununla birlikte varyant deyimlerin var olduğunu söyleyebiliriz.

1. **y ~ j:** *yere bakmak* // *жерге қарау* [jerge qaraw] “untancından yere bakmak”
2. **d ~ t:** *dil almak* // *тіл алу* [til alıw] “dediğini yapmak”
3. **ğ ~ u:** *ağızına baktırmak* // *ауызына қарату* [awızına qaratıw] “1. çok güzel konuşmak, 2. emir vermek”
4. **ç ~ ş:** *ağızı açık kalmak* // *ауызы ашылып қалу* [awızı aşılp qalıw] “şaşırmak”
5. **ş ~ s:** *ağızıyla kuş tutmak* // *ауызымен құс тістеген* [awızımen qus tistegen] “en güç, imkansız şeyleri yapmak”
6. **b ~ m:** *boynuna binmek* // *мойнына міну* [moynıa miniw] “geçimini onun üzerinden sağlamak”

²⁴⁹ A. Yoldaşev, *Sistema Slovoobrazovaniya i spryajeniya glagolov v başkirskom yazıke*, Moskva 1958, s. 100-101.

7. **k ~ q: bağdaş kurmak // малдас құру** [maldas qurıw] “sağ ayağını sol, sol ayağını sağ uyluğunun altına koyarak oturmak”

8. **p ~ b: parmak basmak // бармақ басы** [barmak basıw] “1. bir nokta üzerine dikkat çekmek, 2. parmağının ucuna mürrekep sürüp imza yerine kağıt üzerine basmak”

9. **v ~ y: pıreyi deve yarmak // түймедейді түйедей қылу** [tüymedeydi tüyedey qılıw] “önemsiz bir olayı çok abartarak büyütmek”

10. **g ~ k: gönül avlamak // көңіл аулау** [köñil awlaw] “gücenmiş olsun, olmasın bir kimseyi, uygun bir davranışla, bir armağanla hoşnut etmek, sevindirmek” vs...

Ayrıca, Türkiye Türkçesindeki deyimlerde ses tekrarının oluşması ile ortaya çıkan deyimler de mevcuttur. Bu tür deyimlerdeki anafor meselesine değinen aratırmacı Leyla Subaşı “*deyim yapılarında ses tekrarlarına eşlik ederek yapının müzik değerini arttırdığı gibi kalıcılığın sağlanmasında da önem taşıyan diğer bir kavram – anafordur*” diyerek **bir çıktı pir çıktı, aşağı koysam pas olur, yukarı koysam is olur, ananız taş yesin, yarımşardan beş yesin** gibi deyimleri de örnek olarak veriyor.²⁵⁰

2.2.1.3. Morfolojik Varyantlar

Türk Dili yapı bakımından eklemeli diller grubuna girer. Dolayısıyla sözcüklerin morfolojik varyantlarının olması da doğaldır. Karşılaştırmakta olduğumuz her iki lehçedeki deyimler arasında da biraz da olsa morfolojik varyantlar mevcuttur.

Deyim gruplarının morfolojik yapısı çeşitli olmasına rağmen anlam bakımından farklılığı olmayan türleri morfolojik varyantları oluşturur. Örneğin, hem Türkiye Türkçesinde, hem de Kazak Türkçesinde, **gık dememek, gık bile dememek // қыңқ демей** [qıñq demew], **қыңқ та демей** [qıñq ta demew] “hiç ses çıkarmamak” vs... Sadece Türkiye Türkçesinde **görücü gitmek // görücülük gitmek** “kız istemeye gitmek”, **çek kuyruğunu // çekiver koyruğunu** “aşağılanan kişi için söylenir, ondan artık hayır gelmez”, **cini tutmak // cinleri tutmak** “çok sinirlenmek”, **helal olsun // helal ü hoş olsun** “1. bir nesneyi onun olsun diye isteyerek verdim, güle güle kullansın, 2. emeğimin karşılığını istemiyorum, ona gönlümden kopan bir yardımımıdır” vs...

²⁵⁰ L. Subaşı, **Dilbilim Açısından Deyim Kavramı ve Türkiye Türkçesindeki Örneklerin İncelenmesi** (Basılmamış Yüksek lisans tezi, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü 1988), s. 79-80.

Sadece Kazak Türkçesinde karşımıza çıkan deyimlerin morfolojik varyantları için *инедей қадалу* [inedey qadalıw] // *инеше қадалу* [ineşe qadalıw] “çok ısrarda bulunmak”, *киіп киімге жарымау* [kiyip kiyimge jarımaw] // *кисе киімге жарымау* [kiyse kiyimge jarımaw] “çok fakir”, *жаза басу* [jaza basıw] // *жазым басу* [jazım basıw] “yanlış yapmak”, *иығы салбырады* [ıyıǵı salbıradı] // *екі иығы салбырады* [eki ıyıǵı salbıradı] “çok yorulmak” vs. örnekleri verilebilir.

Türkçenin önemli söz varlığı olarak belirtilen deyimlerimizin yapısı üzerinde dururken eklerin bu yapılarda çok önemli anlam farklılıkları yarattığını görmek mümkündür.²⁵¹ Eyüboğlu ise “*Türkçenin tarihi gelişim çizgisinde bir çok deyim gerek yapı gerekse de anlam bakımından değişikliğe uğramıştır*” – diyor ve örnek olarak *alıcı gözüyle bakmak* deyiminin uğradığı değişimleri veriyor.²⁵² Bu fikri Doğan Aksan da destekliyor.²⁵³

2.2.1.4. Leksik-Gramer Varyantları

Dilimizde konuşma tarzına göre deyimler aynı anda leksik, gramatik değişikliğe uğrayabiliyorlar. Bu tür hadiselerde onların leksik-gramatik varyantları oluşur. Bu tür hadiseler derlediğimiz deyimler içersinde nadir de olsa vardır. Örneğin Türkiye Türkçesinde *ağzıyla kuş tutmak* // *ağız ile arslan tutmak* “en güç, imkansız şeyleri yapmak”, Kazak Türkçesinde ise *басынан дәурен өту* [basınan dāwren ötiw] // *бастан дәуір өту* [bastan dāwir ötiw] “zamanı geçmek, eskisi gibi imkanlara sahip olmamak” vs...

Her iki lehçedeki deyimlerin varyant hadiseleri, dilin tarihi gelişiminin sonucudur. Karşılaştırılmakta olan lehçelerde en çok fiil yapımlı deyimlerde leksik-gramatik varyantlara çok rastlanmaktadır.

²⁵¹ A. T. Sinan, age., s. 112.

²⁵² E. K. Eyüboğlu, *On Üçüncü Yüzyıldan Günümüze Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler*, 2. kitap, Doğan Kardeş Matbaacılık, İstanbul 1975, s. 22.

²⁵³ D. Aksan, *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi*, DTCF Yayınları, Ankara 1971, s. 18.

II BÖLÜM

2.1. KAZAK VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEKİ DEYİMLERİN ANLAMSAL ÖZELLİKLERİ

2.1.1. Deyimlerde eşanlamlılık

Kalıplaşmış kelimeler semantik yapısı bakımından sabit olmasına rağmen kullanım esnasında hem sayı bakımından hem de kalite bakımından değişebilir. Kalıplaşmış kelimeler grubunun yapısı bazen sabit (örneğin, idiomlar), bazen de değişken olabilir. Kelime gruplarındaki değişken kısımlar sonucu deyimlerde varyant veya eşanlamlılık ortaya çıkar. Deyimlerdeki varyantlılık ile eşanlamlılık farklı bir kavramdır. Eşanlamlı deyimlerde yapısındaki kelimelerin hiçbiri tekrarlanmaz. Örneğin; Kazak Türkçesinde “usta, çok becerikli” manasını şu deyimlerle verebiliriz; *он қолынан өнері тамған* [on kolınan öneri tamğan] // *ағаштан түйін түйген* [ağaştan tüyin tüygen] // *бит терісінен /қабынан/ биялай тоқыған* [bit terisinen /qabınan/ biyalay toqığan]; Türkiye Türkçesinde ise, “bir işte geç kalma” manasını şu deyimlerle verebiliriz: *aş pişti, bayram geçti // iş işten geçti, ay bacayı aştı // at çalındıktan sonra ahır kapatmak* vs... Bu örneklerin her birinde ortak ya da benzer bir kısım yoktur. Demek ki, bunlar eşanlamlı deyimler ve yapısındaki parça bakımından da değişkendirler. Hepsi birlikte bir manayı vermekte ve yukarıda gösterdiğimiz örneklerde olduğu gibi eşanlamlı deyimlerde üslup rengi değişik aşamadır. Anlam kapsamı ve canlılık bakımından da değişiktir.

Deyimlerdeki eşanlamlılık ile leksik eşanlamlılık eşdeğer değildir. Örneğin, Kazak Türkçesinde “çok hızlı, tez” manasındaki *қас пен көздің арасында* [qas pen közdiñ arasında] // *көзді ашып жұмғанша* [közdi aşyp jumğanşa] // *қас қаққанша* [qas qaqqanşa] // *қас қағым сәтте* [qas qağım sätte] // *дем арасында* [dem arasında] gibi deyimlerin hepsinde anlam aynıdır. Türkiye Türkçesindeki “çok hızlı, tez” manasındaki deyimlerde de durum aynıdır. Örneğin, *kaşla göz arası // göz açıp karayıncaya kadar // tez elden // bir ayak önce* vs...

Sonuç olarak, leksik eşanlamlılık ile deyimlerdeki eşanlamlılık arasında semantik, leksik-gramatik ve üslup farklılıkları vardır. Leksik eşanlamlar semantik renk,

üslup boyası, kullanım alanı vs.. olarak sınıflandırılırsa, deyimlerdeki eşanlamlılık belirgin ve en önemlisi de canlı yapılara odaklanır. Eşanlamlı deyimler kendi içinde bir birine benzemez ya da kısımları (parçaları) tekrarlanmaz. Örneğin, Kazak Türkçesinde *сағы сыну* [sağı sınıw] // *жігері құм болу* [jigeri qum bolıw] // *мойнына су кету* [moynına su ketiw] // *ұнжырғасы түсу* [unjırğası tüsiw] // *тауы шағылу* [tawı şağılıw] // *салы суға кету* [salı sıwğa ketiw] // *жүні жығылу* [jüni jığılıw] gibi yedi türlü deyim verildiği mana ise “hayal kırıklığına uğramak”tır. Aynı şekilde Türkiye Türkçesindeki “ölmek” manasındaki *vadesi gelmek* // *yere bakmak* // *gözlerini yummak* // *taşlı köye gitmek* // *tahtalı köye gitmek* gibi deyimlerin parçaları tekrarlanmıyor. Ancak çok çeşitli üslup derecesinde olmasından yazar ya da şair tarafından istediği şekilde kullanılabilirler. Bu örneklerde herhangi deyim parçası diğerlerinde tekrarlanmamıştır.

Tip birliği ve semantik benzerlik genel olarak deyimlerin değişmeli leksik varyantlarına has bir özelliktir. Bazı araştırmacılar, örneğin Kunin, “*Deyimlerdeki yapısal türlerinin yaşamasındaki en önemli özellik, kelime kısımlarının eşanlamlı oluşu ile kendi içinde semantik yakınlığın oluşu diyor. Deyimlerin buna benzer yapısal türlerine – yapısal eşanlamlı deyimler diyoruz*”.²⁵⁴ Anlam üslup rengi bakımından canlılığında az da olsa değişiklik olursa, demek ki bu deyimler yapısal eşanlamlı deyimlerdendir. Yapısal eşanlamlı deyimlere örnek olarak Kazak Türkçesinde “çok meşgul” manasındaki *мұрнынан шанышылу* [murnınan şaşılıw] // *мұрнына су жетпегу* [murnına sıw jetpew] // *мұрынын сіңбіруге уақыты жоқ* [murnın sıñbiriwge waqıtı joq] veya “ürkmek, titremek” manalarına gelen *ит көрген ешкідей көздену* [it körgen eşkidey közdeniw] // *ит көрген мысықша үрпюу* [it körgen mısıqşa ürpıyiw]; Türkiye Türkçesinde ise, “tedirgin bir durumu” belirten manadaki *pabucuna kum dolmak*, *pabucuna taş atmak* veya “birilerine inat edeceğim diye kendisine zarar verecek iş yapmak” manasına gelen *paraşa kızıp oruç vermek*, *paraşa kızıp perhiz bozmak* gibi örnekleri verebiliriz. Fakat hem Kazakçadaki *ұжданы бармау* [ujdanı barmaw] // *ары бармау* [arı barmaw] “vicdanen rahatsız olmak”, veya *аузымен орақ ору* [awızımen oraq orıw] // *ауызбен айды алу* [awızben aydı alıw]

²⁵⁴ A. V. Kunin, “*Frazeologičeskaya varyantnost’ i sturkturnaya sinonimiya v sovremennom angliyskom yazıke*”, *Problemy frazeologii i zadači ee izučeniya v vişşey i sredney škole*, Vologda 1967, s. 57.

“ağız ile kuş tutmak” hem de Türkiye Türkçesindeki *kafa yormak* // *zihin yormak* veya *renği atmak* // *renği uçmak* vs. gibi örnekler yapısal eşanlamlı deyimlere örnek olamaz. Çünkü yapısal eşanlamlı deyim olabilmesi için deyimmin en az üç veya daha fazla kısımdan oluşması lazımdır.

Eşanlamlı deyim varyantları olması için değişecek kısımlar kendi arasında eşanlamlı olmalı ve bir veya bir kaç parçasının diğer leksik varyantlarda devamlı tekrarlanmalıdır. Bu iki şartla birlikte onlarda tip birliği olması lazımdır. Tiplerin tekrarlanması deyimlerin leksik varyantlarına has ve bu değişken kısımların semantiği ile de ilgilidir.²⁵⁵

Genel olarak baktığımızda Kazak Türkçesinde deyimler yapısal özelliği bakımından daha fazla araştırılmıştır. Gene deyimlerin yapılışındaki sözdizimsel şekillerin belirlenmesi meselesi hala önemliliğini koruyor. İlk olarak, deyim birliklerinin ilk önce anlam bakımından ve şekil bakımından devamlı değişiyor olması buna sebeptir. Sadece kendine has yapısal özelliklik, görünüş özelliği, ulusal düşünceye ait olması, anlam olarak tekrarlanmaması, bir dilden diğer dile kelime kelimesine çevrilmemesi, parçalarının kendi içinde ilişkisi olmaması gibi özellikler deyimleri yapısal olarak daha fazla mercek altına almamızı gerektirmektedir. Deyim birliklerinin yapısal şekillerin belirleme, onların biçimbilimsel özelliklerini, sözdizimsel ilişkisi ile parçalarının kendi arasındaki bağı ayırt etme – deyimleri incelemede çok önemli bir meseledir. Türkolojide deyimleri yapısal ve biçimsel özellikleri bakımından inceleme meselesi söz konusudur. Sadece bir lehçe ya da birkaç lehçedeki deyimleri karşılaştırarak inceleme sayesinde deyimlerin yapısal-biçimsel özelliklerini belirleyebiliriz.

Deyimlerin içerik yapısı onu oluşturan kısımların sayısına da bağlıdır. Hem Kazak hem de Türkiye Türkçesinde deyimlerin içeriği en az iki leksik birlikten oluşup, daha da çoğalmasını doğal olarak kabul edersek, dilimizdeki deyimlerin içeriğindeki kısımların sayısı da bunun güzel bir örneğidir. İki, üç kısımdan başlayan sayılar yedi, sekize kadar çıkabiliyor. Deyim içeriğindeki parçaların sayısına varyantlılık açısından bakarsak iki türlü değişikliği görebiliriz:

²⁵⁵ G. Smağulova, *Mağinalas frazeologizmderdin ulttiq-mädeni aspektileri*, Gılım, Almatı 1998, s. 43.

a. Yapısındaki parçaları aynı anlama gelen eşanlamlı kelimelerle değiştiği zaman ve istihale (dönüşüm) temelinde başka kelime ile değiştirildiğinde deyim içeriğinin parçaları pek değişikliğe uğramaz.

b. Deyim içeriğine bazen ekleme kelime eklenerek söylendiği zaman veya tam tersi, içeriğindeki kısımları kısaltıldığı (düşürülerek söylendiği) zaman içeriği karışık, değişmeli olur.

2.1.2. Deyimlerde çokanlamlılık

Topladığımız kaynaklara göre Kazak ve Türkiye Türkçesindeki deyimlerin çoğunluğunun genelde tek bir anlam taşıdığı görülmektedir. Bu da deyimlerin kelimeler gibi metin içerisinde diğer sözcüklerle anlamsal ve biçimsel ilişkiye kolay kolay girmemesi ile ilgilidir. Deyimlerdeki çokanlamlılık (polisemiya) ile eşyazılılık (omonimiya) konusunda çeşitli fikirler mevcuttur. Kazak dilbilimcileri Bolğanbaev ile Kaliulı, *“Eşyazılılık ile çokanlamlılık hadiselerine esasen sözcükler arasında çok sık rastlanır. Ancak deyimler için böyle bir hadise söz konusu değildir... Gene de deyimlerin hepsi bir değildir. İdiomlar daima tek manalı olur, deyim birliklerinin bazıları çokanlamlı özelliğe sahiplerdir”* diyor.²⁵⁶

Gepner ise, *“Deyimlerin bir özelliği, onların anlam bakımından sabitliğidir. Yani tek bir anlama sahiplerdir. Çok anlamlı leksik birlik olan sözcüklere nazaran, bu tür özellikler deyimlere ait değildir”* diye fikir bildiriyor.²⁵⁷

Burada birbirlerine zıt iki fikri vererek deyimlerdeki çokanlamlılık ve eşyazılılık meselelerinin önemliğini belirtmeliyiz. Bu konuyu özel olarak kaleme alan dilbilimci Jukov, *“Deyimlerde çokanlamlılık hadiseleri gerçektir ve olmalıdır”* diyor.²⁵⁸ Vinogradov da *“Çokanlamlılığa özellikle fiil içerikli deyimlerde çok sık rastlanır”* diyerek Jukov’u destekliyor.²⁵⁹ Biz de Kazak ve Türkiye Türkçesindeki deyimleri incelerken deyimlerimizde çokanlamlılık ve eşyazılılık hadisesinin varlığını ve olması

²⁵⁶ A. Bolğanbaev, Ğ. Qaliulı, **Qazirgi qazaq tiliniñ lekskologiyası men frazeologiyası**, Sanat, Almatı 1997. s. 202.

²⁵⁷ Yu. R. Gepner, **Oçerki po obçemu i russkomu yazıkoznaniyu**, İzdatel’sstvo Har’kovskogo universiteta, Har’kov 1959. s. 371.

²⁵⁸ V. P. Jukov, *“K voprosu o mnogoznaçnosti frazeologii”*, **Voprosi frazeologii**, Nauka, Taşkent 1965, s. 125.

²⁵⁹ V.V. Vinogradov, **İzbrannie trudi. Leksikologiya i leksikografiya**, Moskva 1971, s. 205.

gerekenin de bu olduğu düşüncesindeyiz. Bu düşüncemizi kanıtlamak için aşağıdaki örneklere bir göz atalım.

a. Deyimlerde eşyazılılık hadiseleri

Eşyazılılık olması için anlamlarının farklı olması şarttır. Örneğin, Türkiye Türkçesinde *gözünün üstünde kaşın var dememek* “1. acımadan dövmek, 2. yüzüne çok sert konuşmak”, *temize havale etmek* “1. sürünüp duran bir işi bitirivermek, 2. birini yok etmek, öldürmek”, *anasının körpe kuzusu* “1. nazlı çocuk, 2. sıkıntıya, güç işlere alışmamış genç”, Kazak Türkçesinde ise *eki uiniñen dem alıw* [eki iyininen dem alıw] “1. zengin, varlıklı, 2. sinirden ne yapacağını bilmemek, 3. çok yorgun”, *kesken jerinen qan şıqıraw* [kesken jerinen qan şıqıraw] “1. acımasız sert kimse, 2. çok cimri kimse”, *dedek qağıw* [dedek qağıw] “1. koşmak, arkasına bakmadan koşmak, 2. korkudan ne yapacağını bilmemek”, *bos köten* [bos köten] “1. verdiği sözü tutmayan kimse, 2. korkak adam” vs... gibi deyimler manaları bakımından herhangi bir bağ olmayan eşyazılı deyimlerdir.

b. Deyimlerde çokanlamlılık hadiseleri

Dildeki kelimeler gibi bazı birleşik kelimeler de çok anlamlıdır. Bu konuda inceleme yapan Kenesbaev “Deyim birlikleri çerçevesinde çok anlamlılığı bile biz tek taraflı hadise olarak görmüyoruz. Bize göre, belli bir deyme ait çok anlamlılık iki türlü yolla yapılır. İlki – eklemeli anlam, diğeri yan anlamlardır” - diyor. Bu fikri Bolğanbaev ile Kaliulı da destekliyorlar.²⁶⁰ Örneğin, Türkiye Türkçesinde *dünür düşmek /gitmek/* “1. kız istemeye gitmek, 2. bir şey istemek”, *teraziya vurmak* “1. bir şeyi ölçmek, 2. düşünmek”, *tepesinde havan dövmek* “1. üst kattakiler çok gürültü yaparak alt kattakileri rahatsız etmek, 2. bir kimsenin yaptığını durmadan kakmak ya da durmadan bir şeyi yapmasını istemek”, *elde etmek* “1. bir şeye herhangi bir yolla sahip olmak, 2. yansız ya da başkasına bağlı olan bir kimsenin kendinden yana olmasını sağlamak”, *laf atmak* “1. çene çalmak, 2. birisine, uzaktan, dokunacak söz söyleyip iştirmek”, *söz almak* “1. birinin bir işi yapacağını kesin bildirmesini sağlamak, 2. konuşmak için, toplantı başkanından izin almak, konuşmaya başlamak”, aynı şekilde Kazak

²⁶⁰ A. Bolğanbaev, Ğ. Qaliulı, age., s. 203.

Türkçesinde *бір тұтам* [bir tutam] “1. küçücük parça, 2. çok kısa, uzağa gitmeyecek kadar kısa”, *жан алғыш* [jan alğış] “1. Azrail, 2. huzur vermemek”, *кірпік қақпай* [kirpik qaqpaw] “1. hiç uyumamak, 2. göz almadan bakmak”, *қан қысу* [qan qusıw] “1. çok ağır hasta, 2. eziyet çektirmek”, *бас көтеріу* [bas köteriü] “1. uykudan kalkmak, 2. hastanın iyileşmesi, 3. baş kaldırmak, karşı çıkmak” vs.. gibi örneklerde vermiş olduğumuz deyimlerin ilk anlamları, gerçek anlamda, diğer anlamları ise mecazi anlamda verilmiştir.

Böylece, Kazak ve Türkiye Türkçesindeki eşyazılılık ve çokanlamlılık hadiselerini incelediğimiz zaman sözcüklerde olduğu gibi deyimlerde de eşanlamlılık ve eşyazılılık hadisesinin var olduğu görülmektedir.

2.1.3. Deyimlerde zıtanlamlılık

Dilimizdeki deyimler anlam bakımından kendi içinde eşanlamlı olarak kullanıldığı gibi zıtanlamlı deyimler olarak da kullanılmaktadırlar. Kalıplaşmış kelimelerdeki bu tür hadiseleri “zıtanlamlı deyimler” olarak adlandırıyoruz.

Deyimlerdeki zıtanlamlılık meselesi araştırmacılar tarafından ancak son dönemlerde inceleniyor olmasına rağmen, hızlı bir şekilde yaygınlaşarak pek çok açıdan incelenmiştir. Buradan da zıtanlamlılık hadisesinde karşılaştırılacak kelime birliklerinin benzerliği ile beraber farklılıkların da olması gerekliliği görüşü ortaya çıkar. Başkurt Türkçesindeki deyimleri inceleyen Uraksin, Başkurt deyimlerindeki zıtlığı incelerken, deyimlerde zıtanlamlılık için üç ana yolu tespit etmiştir:²⁶¹

- a. Zıt anlamlı fiiller sayesinde
- b. Olumsuzluk eki sayesinde
- c. Yapı bakımından farklı kelimeler sayesinde

Biz de Uraksin’in vermiş olduğu sınıflandırmaya göre Kazak ve Türkiye Türkçesindeki zıtanlamlı deyimleri incelemeye aldık.

a. Zıt anlamlı fiiller sayesinde yapılan zıtanlamlı deyimler

²⁶¹ Z. G. Uraksin, *Frazeologiya başkirskogo yazıka*, Moskva 1976, s. 8.

Hem Kazak Türkçesinde hem de Türkiye Türkçesindeki deyimlerden örnek vermek istersek: *boynuna binmek* // *мойнына міну* [moynına miniw] “1. geçimini bir başkasının üzerinden sağlamak” <=> *boynundan inmek* // *мойнынан түсу* [moynınan tüsiw] “1. borcundan kurtulmak, 2. haksız suçlamadan kurtulmak”, *dili çözülmek* // *тілі шешілу* [tili şeşiliw] “konuşmaya başlamak” <=> *dili bağlanmak* // *тілі байлану* [tili baylanıw] “sessiz kalmak, konuşamamak” vs.

Sadece Türkiye Türkçesinde ise *nefes almak* “yorgunluktan dinlenmek” <=> *nefesi tükenmek* “vefat etmek”, *gözleri parlamak* “yüzünde sevinç ve umut belirtileri olmak” <=> *gözleri sulanmak* “hastalık ya da acıdan gözleri yaşarmak”, *ortalık karışmak* “toplum içinde düzensizlik baş göstermek” <=> *ortalık yatışmak* “toplum içindeki kargaşa sona ermek” vs.

Kazak Türkçesinde *қол аяғы байлану* [qol ayağı baylanıw] “imkansızlıktan hiç bir şey yapamamak” <=> *қол аяғы шешілу* [qol ayağı şeşiliw] “imkansızlıktan kurtulmak”, *еңсесі көтерілу* [eñsesi köteriliw] “rahatlamak, ağır düşünceden kurtulmak” <=> *еңсесі түсу* [eñsesi tüsiw] “moralsız, özlem içinde kalmak”, *қол салу* [qol salıw] “bir işe başlamak” <=> *қол тарту* [qol tartıw] “bir işten elini çekmek” vs...

b. Olumsuzluk eki sayesinde yapılan zıtanlamalı deyimler

Her iki lehçede ortak bir şekilde karşımıza çıkan deyimler: *dil almak* // *тіл алу* [til alıw] “dediğini yapmak, verilen tavsiyeleri dinlemek” <=> *dil almamak* // *тіл алмай* [til almaw] “dediğini yapmamak, verilen tavsiyelere kulak asmamak”, *akıla gelmek* // *ақылға келу* [aqılğa keliw] “hatırlamak, düşünmek” <=> *akıla gelmemek* // *ақылға келмеу* [aqılğa kelmew] “unutmak, düşünmemek” vs.

Sadece Türkiye Türkçesine ait deyimler: *başı taşa değmek* “sert bir karşılık görmek” <=> *başı taşa değmemek* “hiç bir zaman karşılık görmemek”, *çenesini tutmak* “boşboğazlık etmemek, sır saklamak” <=> *çenesini tutamamak* “boşboğazlık etmek” vs.

Kazak Türkçesinde ise *ісі мұрнына бармау* [iysi murına barmaw] “hiç bir şeyin farkına varmamak” <=> *мұрнына ісі бару* [murnına iysi barıw] “farkına varmak”, *көңілге қаяу түсу* [köñilge qayaw tüsiw] “bir iş ya da kişi konusunda rahatsız olmak” <=> *көңіліне қаяу түспеу* [köñiline qayaw түspew] “hiç kimseyi

rencide etmemek”, *уәдеден таю* [wädeden tayıw] “verilen sözden caymak” <=> *уәдеден таймай* [wädeden taymaw] “verilen sözünde durmak” vs.

c. Yapı bakımından farklı kelimeler sayesinde yapılan zıtanlamalı deyimler

Örneğin, Türkiye Türkçesinde: *iyi kalpli* “herkes için iyilik düşünen, herkesin iyiliğini isteyen” <=> *gönlü kara* “başkalarının iyi durumda olmasını istemeyen”, *dilini tutmak* “sonunu düşünmeden, rastgele söz söylemekten kaçınmak” <=> *lafın gümrüğü olmaz ya* “karışan, engel olan yok, istediği gibi konuşmak”, *fülüsü ahmere muhtaç* “çok fakir, beş parası yok” <=> *paraya para demeyen* “çok zengin, para ihtiyacı olmayan” vs.

Kazak Türkçesinde ise *желісіне мал біту* [jelisine mal bitiw] “para kazanmaya başlamak” <=> *бағы таю* [bağı tayıw] “bahtından yarılmak”, *ауызы ауызына жұқпau* [awızı awızına juqpraw] “durmadan konuşmak” <=> *аузынан сөзі, қойнынан бөзі түсу* [awızınan sözi, qoynınan bözi tüsiw] “hiç konuşmamak”, *отпен кіріп, күлмен шығу* [otpen kirip, külmen şığıw] “evin her işini yapmak” <=> *бұта басын сындырмау* [buta basın sındırmaw] “hiç bir şeye el sürmemek”, *ұйқысы қану* [uyqısı qanıw] “çok uyumak” <=> *кірпік қақпau* [kirpik qaqpaw] “hiç uyuyamamak” vs.

2.2. KAZAK VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEKİ DEYİMLERİN KELİME GRUPLARIYLA İLİŞKİSİ

Deyim birliklerinin leksik birliklerle ilişkisi onların hangi kelime gruplarına ait olduğu ile ilgilidir. Deyimlere ait ortak özellik, yapısındaki sözcükler bölünmeden anlam bütünlüğü ile sözcüklerin yerine geçerlidir. Örneğin, Kazak Türkçesindeki “*olmadık şeyden kavga çıkarmak, yersiz yerde konuşmak*” anlamındaki **бүйректен сирақ шығару** [büyrekten sıyraq şığarıw] deymi, aynı şekilde Türkiye Türkçesindeki “*farkında olmayarak karşıdaki insana dokunacak söz söylemek*” anlamındaki **baltayı taşa vurmak** deyimlerinde, deyimlerin anlamları deyim yapısındaki üç sözcükten değil, o üç sözcüğün genel birleşiminden ortaya çıkmaktadır. Böylece deyimler, anlam bakımından bir kavramı bildirir ve bir sözcüğün yerinde kullanılır. Bununla birlikte cümle içerisinde bir cümle ögesinin görevini üstlenmesi ile her bir birleşik kelime belli kelime grubuna ait oluyor. Gene, Kazak Türkçesindeki “*yıkmaq, perişan etmek*” anlamındaki **күлін көкке ұшыру** [külin kökke uşırıw] deymi, Türkiye Türkçesindeki “*çok sinirlenmek*” anlamındaki **cinleri ayağa kalkmak** deymi leksik-gramatik anlamları bakımından fiile benzemesiyle cümle içerisinde yüklem görevini üstlenir.

Aynı şekilde Kazak Türkçesindeki **алақанның аясындай** [alaqannıñ ayasında] deymi “*dar, küçücük yer*”, Türkiye Türkçesindeki **bir karış toprak** deymi “*az bir yer*” manalarını taşıyor olmalarıyla cümle içerisinde belirten görevini üstlenirler. Kazak Türkçesindeki **қас пен көздің арасында** [qas pen közdiñ arasında] deymi ile kendi aralarında eşanlamlı deyim oluşturan Türkiye Türkçesindeki **kaşla göz arası** deyimleri “*tez, kısa bir zamanda*” anlamını taşır ve cümle bünyesinde zarf tümlecisi görevini üstlenmektedirler.

Deyimlerin hangi kelime grubuna ait olduğunu ayırt etmek için esas sözcük ile deyim birliklerinin verdiği manayı karşılaştırmak gereklidir. Kazak dilbilimcisi Kenesbaev, kelime gruplarına göre sınıflandırma meselesinin deyimlerin en önemli meselelerden biri olduğunu belirterek, birleşik kelimelerin bünyesinde kalıplaşmış kelime gruplarının bulunduğunu söylemenin doğru olmadığını, çünkü deyimlerin gerek

yapı ve gerekse anlamları bakımından kelime gruplarıyla aynı olmadığını ifade etmektedir.²⁶²

Böylece, deyimleri belli kelime gruplarına katma meselesinde ilk önce, yapısındaki parçaların verdiği anlama, ikinci olarak morfolojik yapısına, üçüncü olarak sözdizimsel görevine bakarak şartlı şekilde sınıflandırmak mümkündür.

Deyimleri kelime gruplarına göre sınıflandırma konusunda yapılan çalışmalarda araştırmacılar genel olarak hemfikirdir. Örneğin, Sayfullin deyimleri kelime grupları açısından dört grupta sınıflandırır.²⁶³

1. isim grubu
2. fiil grubu
3. zarf anlamlı deyimler
4. ünlem anlamlı deyimler

Bolğanbaev de Kazak Türkçesindeki deyimleri dörde böler.²⁶⁴

1. fiil anlamlı deyimler
2. sıfat anlamlı deyimler
3. isim anlamlı deyimler
4. zarf anlamlı deyimler

Aslında deyimlerin yapısındaki sözcüklerin hangisinin hangi kelime grubuna ait olduğu meselesi çok karmaşık bir meseledir. Hem Kazak Türkçesinde hem de Türkiye Türkçesindeki deyim birliklerinin tamamını toplayıp, hangisinin hangi kelime grubuna ait olacağını hesaplamak mümkün değildir. Deyimleri leksik-semantik bakımından sınıflandırmak, karşılaştırmak morfolojik yapısına nazaran mümkündür.

Fakat, kalıplaşmış kelime grupları belli bir kelime grubuna aittir demek zordur, ancak verdiği anlam bakımından belli bir kelime grubuna ait olup, cümle içerisinde belli bir cümle ögesinin görevini üstlenirler. Deyimlerin kelime gruplarıyla olan ilişkilerini

²⁶² İ. Kenesbaev, “*Qazaq tiliniñ idiomaları men frazaları turalı*”, **Halq muğalimi**, Almatı 1946, № 1-4. s. 617.

²⁶³ Ç. Sayfullin, “*Frazeologičeskie edinitsı i ih klassifikatsiya*”, **Voprosı frazeologii**, Samarkand 1961, s. 36.

²⁶⁴ A. Bolğanbaev, **Qazaq tiliniñ leksikologiyası**, Mektep, Almatı 1988, s. 110-111.

sadece şartlı şekilde semantik yapısına ve cümle içerisinde üstlenecekleri görevlerine göre belirlemek mümkündür. Biz de Kazak ve Türkiye Türkçesindeki deyimleri kelime gruplarıyla olan ilişkileri bakımından aşağıdaki şekilde sınıflandırmaya aldık.

1. İsim anlamlı deyimler
2. Fiil anlamlı deyimler
3. Zarf anlamlı deyimler
4. Ünlem anlamlı deyimler
5. Yardımcı kelimelerle (modal) oluşan deyimler

2.2.1. İsim anlamlı deyimler

İsim anlamlı deyimleri kendi içinde iki gruba ayırmak mümkündür.

1. İsim anlamlı deyimler
2. Sıfat anlamlı deyimler

İsim anlamlı deyimler semantik özelliği bakımından sıfat manasında da karşımıza çıkabilirler. Bu nedenle onları cümle içerisinde üstlendiği görevine göre ayırdetmek gereklidir. Örneğin, sıfat sözcüğün semantik manası onun morfolojik özelliklerinden de, sözdizimsel görevlerinden de belirlenir. Sıfat manalı deyimler genelde belirten görevini üstlenirler. Sıfat ve isim anlamlı deyimler, yapı bakımından birbirine benzer durumda ise onları sadece sözdizimsel görevi bakımından ayırdetmek mümkündür. Örneğin, isim manalı Kazak Türkçesindeki **ата қоныс** [ata qonıs] // **ата жұрт** [ata jurt] “baba ocağı”, **ата жолы** [ata jolı] // **ата салты** [ata saltı] “örf-adet”, **еңбектеген сәби** [eñbektegen sabı] // **еңбектеген жас** [eñbektegen jas] “bebek”, Türkiye Türkçesindeki **abur cubur** “rastgele yenilen yemek”, **baba yurdu** “baba ocağı” vs...

Kazak Türkçesinde sıfat manalı deyimlere **ізгі ниет** [izgi niyet] // **ақ ниет** [aq niyet] // **игі ниет** [igi niyet] “iyi niyetli”, **от ауызды** [ot awızdı] // **от тілді** [ot tildi] // **орақ тілді** [oraq tildi] “1. söze usta, 2. söylemekten çekinmeyen” örneklerini, Türkiye Türkçesinde **aydan arı**, **günden /sudan/ duru** “1. çok temiz, çok güzel, 2. çok açık”, **bostan korkuluğu** “1. kuşlar ürküp yaklaşmasınlar ve ürüne zarar vermesinler diye tarlaya dikilen insan biçimindeki nesne, 2. iş başında bulunduğu halde görevini yapmayan, sözü geçmeyen, işi şunun bunun eline bırakmış olan göstermelik kişi”, **gözü**

bağlı // gözü kapalı “1. çevresinde olup bitenlerin farkına varmayan, 2. sorup anlamadan”, **mahşer middilisi** “kısa boylu, fitneci” vs. örneklerini verebiliriz.

Yukarıda belirttiğimiz örneklerdeki deyimler dış biçimi, yani yapısı bakımından birleşik kelimelere benziyorlar. “*Bu nedenle de bazen sözlüklerde birleşik kelimeler ile isim yapımlı deyimlerin ilişkileri, farklılıkları dikkate alınmayabilirler. Burada dikkat edeceğimiz unsur deyim yapılarının birleşik kelimeler gibi öz anlamlarında kullanılmayıp, mecazi anlamda kullanılır olmasıdır.*” diyor Kazak deyimbilimcisi Smagulova.²⁶⁵ Genel olarak deyimse yapılar ile birleşik kelimelerin arasındaki farklılık meselesini inceleyen Kazak dilbilimcisi Şakenov “*Deyimlerin doğasını herhangi bir nesneye veya hadiseye ad verme görevi bakımından ele alırsak, o zaman isim manalı deyimlerin içerisinde sıfat manalı deyimlerin daha fazla olduğunu görebiliriz. Çünkü burada söyleyicinin (subje) çevresine (obje) bakış açısında daima kendisine has değerlendirme ve tanımlama hadisesi fazladır. Bu nedenle de sıfat manalı deyimlerin varyantları çoktur*” diyor.²⁶⁶

a. İki sıralı sıfat anlamlı deyimler: Örneğin, Kazak Türkçesinde **qara baуыр** [qara bawır] // **tas baуыр** [tas bawır] “zalim, vefasız”, **tasbaқа аяң** [tasbaqa ayañ] // **tasbaқа жүріс** [tasbaqa жүris] “çok yavaş”, **ақ бата** [aq bata] // **оң бата** [oñ bata] “ak dilek”, **сары үрпек балапан** [sarı ürpek balapan] // **сары ауыз балапан** [sarı awız balapan] “çok genç”, **аспан айналып жерге түскендей** [aspan aynalıp jerge түskendeı] // **аспан аптап, күн шыжыды** [aspan aptap, күn şıjıdı] “çok sıcak”, **ат терін суытпай** [at terin sıwıtpaw] // **ат ізін суытпай** [at izin sıwıtpaw] “sık-sık, devamlı” vs.

Türkiye Türkçesinde ise **gözü bağlı // gözü kapalı** “1. çevresinde olup bitenlerin farkına varmayan, 2. sorup anlamadan”, **kıyamet kadar // kıyamet gibi** “pek çok”, **kendi halinde // eli kournunda** “kimsenin işine karışmaz, sessiz”, **mayası bozuk // sütü bozuk** “soysuz, soydan kötü, kötü yaradılmış, aşağılık kimse”, **dağ ayısı // dağda büyümüş** “yol yordam bilmez, görgüsüz, kaba saba kişi”, **çenesi düşük // çenesi çürük** “çok ve gereksiz şeyleri konuşan, susma bilmeyen” vs.

²⁶⁵ G. Smağulova, **Frazeologizmderdiñ varianttılgı**, Sanat, Almatı 1996, s. 28.

²⁶⁶ J. Şakenov, **Qazaq tilindegi kürdeli sözder men kürdeli tulğalar**, Ana tili, Almatı 1991, s. 40.

b. Üç sıralı sıfat anlamlı deyimler: Örneğin, Kazak Türkçesinde *киімнің ішкі бауындай* [kiyimniñ işki bawınday] // *тонның ішкі бауындай* [tonniñ işki bawınday] // *ішіктің ішкі бауындай* [işiktiñ işki bawınday] “çok samimi, iç içe”, *ебедейсіз адам* [edebeysiz adam] // *рабайсыз адам* [rabaysız adam] // *қобалдай адам* [qobalday adam] “hiç bir işe eli yatkın olmayan, kaba”, *жыны бұған бақсыдай* [jını bıwğan baqsıday] // *жыны ұстаған бақсыдай* [jını ustağan baqsıday] // *жынын шақырған бақсыдай* [jının şaqırğan baqsıday] “sinirli, sinirden bağırıp çağıran kimse”, *жаны сірі* [janı sirı] // *жаны сіріден жаралған* [janı siriden jaralğan] // *жаны темірден жаралған* [janı temirden jaralğan] “çok güçlü, dayanaklı” vs.

Türkiye Türkçesinde ise *canı tez* // *іçi tez* // *tez canlı* “bir işin çarçabuk yapılmasını ister yaradılıшта olan, sabırsız, ıvecen”, *ana kuzusu* // *anasının süt kuzusu* // *anasının körpe kuzusu* “1. nazlı çocuk, 2. sıkıntıya, güç işlere alışmamış genç” vs.

c. Dört sıralı sıfat anlamlı deyimler: Örneğin, Türkiye Türkçesinde *yüzü eşek derisi* // *yüzü davul derisi* // *yüzü kasap süngerіyle silinmiş* // *yüzünün derisi kalın* “utanması, arlanması olmayan, yüzsüz”, *arı satmış, namusu kiraya vermiş* // *arı yemiş, namusu tellala vermiş* // *arı satmış, namusu arkasına atmış* “utanma, namus duygularından uzaklaşmış kimse” vs...

Kazak Türkçesinde ise, *қой ауызынан шөп алмайды* [qoy awızınan şöp almaydı] // *қойдан жуас* [qoydan jıwas] // *қойдан қоңыр* [qoydan qoñır] // *қойдан қоңыр, жылқыдан торы* [qoydan qoñır, jılqıdan torı] “uysal, yumşak başlı”, *көзге түртсе көрінбейтін қараңғы* [közge türтse körinbeytin qarañğı] // *көзге түрткісіз қараңғы* [közge türtkisiz qarañğı] // *көзге түрткісіз* [közge türtkisiz] // *көз түрткісіз* [köz türtkisiz] “koyu karanlık”, *қолының жигендігі бар* [qolınıñ jigendigi bar] // *қолының жымисқысы бар* [qolınıñ jımısқыsı bar] // *қолы сұғанақ* [qolı suğanaq] // *қолының сұғанақтығы бар* [qolınıñ suğanaqtıǵı bar] “hırsızlığа yatkın кіші”, *маңдайының арылмаған бес елі соры бар* [mandayınıñ arılmağan bes eli sorı bar] // *бес елі соры бар* [bes eli sorı bar] // *маңдайының соры бес батпан* [mandayınıñ sorı bes batpan] // *бес елі, кере қарыс* [bes eli, kere qarıs] “bahtsız, talihsiz kimse”, *соқыр тиын бермес* [sokır tıyn bermes] // *көк тиын бермес* [kök tıyn tattırmas] // *жарты тиын бермес* [jartı tıyn bermes] // *шық бермес*

Шығайбай [şıq bermes Şıǵaybay] “çok cimri”, *тайға таңба басқандай* [tayǵa tañba basqanday] // *тасқа басқан таңбадай* [tasqa basqan tañbaday] // *тасқа басылғандай* [tasqa basılǵanday] // *тасқа қашағандай* [tasqa qaşaǵanday] “çok net, bes belli” vs.

2.2.2. Fiil anlamlı deyimler

Hem Kazak Türkçesinde hem de Türkiye Türkçesinde de diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi deyimler kelime grupları ile olan ilişkisi bakımından en çok fiil görevini üstlenirler. Fiil görevini üstlenen deyimleri kendilerinin semantik-gramatik doğalarına göre yalın ve bileşik diye ikiye bölüyoruz.

a. Fiil menşeli yalın deyimler: Örneğin, Kazak Türkçesinde, *жан сауғалау* [jan sawǵalaw] // *бас сауғалау* [bas sawǵalaw] “kendi çaresine bakmak”, *кесір болу* [kesir bolıw] // *кесірі тию* [kesiri tiyiw] “zarar vermek”, *мұрынын көтеру* [murının köteriw] // *мұрынын шүйіру* [murının şüyiriw] “beğenmemek”, *тіл қатпау* [til qatpaw] // *тіс жармау* [tis jarmaw] “konuşmamak”, *аруағы ұстады* [arwaǵı ustadı] // *жыны ұстады* [jını ustadı] // *арқасы қозды* [arqası qozdı] “çok sinirlenmek” vs.

Türkiye Türkçesinde ise, *ateş saçmak* // *ateş püskürtmek* “ağır ağır, kötü konuşmak”, *baş eğmek* // *boyun eğmek* “güçlünün buyrğuna uymayı kabul etmek”, *içine doğmak* // *kalbine doğmak* “ortada bir olay yokken, olacak şeyleri tahmin etmek, sezinlemek”, *içine etmek* // *içine sıçmak* “bir işi, bir durumu çok kötü bir biçime getirmek, berbat etmek” vs.

b. Fiil menşeli bileşik deyimler: örneğin, Kazak Türkçesinde *шаңына ілесе алмау* [şañına ilese almaw] // *шаңына ере алмау* [şañına ere almaw] “yetişememek”, *әйелі ұл тапқандай қуанды* [äyeli ul tapqanday qıwandı] // *әкесі базардан келгендей қуанды* [äkesi bazardan kelgendey qıwandı] // *жерден жеті қоян тапқандай қуанды* [jerden jeti qoyan tapqanday qıwandı] “çok sevinmek”, *сөзінің соңын жеп қою* [söziniñ soñın jep qoyıw] // *сөзінің соңын жұтып қою* [söziniñ sonıñ jutıp qoyıw] “sözünden caymak”, *шыбын жаны шыға жаздау* [şıbın janı şıǵa jazdaw] // *шыбын жаны шығып кете жаздау* [şıbın janı şıǵıp kete jazdaw] “çok

korkmak”, *жүрек жалғау* [jürek jalğau] // *өзек жалғау* [özek jalğaw] “atıştırmak”, *буынсыз жерге пышақ салу* [bıwınsız jerge pışaq salıw] // *қисапсыз жерге пышақ салу* [qısapsız jerge pışaq salıw] “yersiz istekte bulunmak” vs... Türkiye Türkçesinde ise, *boş atıp dolun tutmak* // *boş atıp dolu tutmak* “umutsuz olarak görülen iş iyi sonuç vermek”, *cinleri başına toplanmak* // *cini tepesine çıkmak* // *cinleri ayağa kalkmak* “çok sinirlenmek”, *iğne ipliğine dönmek* // *iğne iplik kalmak* // *iğne yemiş ite dönmek* “çok zayıflamak” vs.

2.2.3. Zarf anlamlı deyimler

Bu gruba dış görünüşü hiç değişmeyen, kişi zamirleri, ad durumlarına göre sınıflandırılmayan sabit şekilde kullanılan deyimler girer. Hem Kazak Türkçesindeki, hem de Türkiye Türkçesindeki zarf anlamlı deyimler nesnenin çeşitli hareketinin (eylemin) her türlü yer, zaman, şart, miktar zarfı durumları ile sıfat özelliğini belirler. Cümle içersinde genelde zarf tümleci görevini üstlenirler. Kazak Türkçesindeki zarf anlamlı deyimlerin semantik yapısı ilk olarak zarfın kendi doğasına, ikinci olarak zarf fiil ekine, üçüncü olarak da bazı ad durumu eklerinin arkaik türlerine bağlıdır. Zarf anlamlı deyimlerin bazı durumlarda semantik olarak eş anlamlı sözcüklerle yer değiştirmesi sonucunda leksik varyantları da ortaya çıkabilmektedir. Burada da isim, fiil manalı deyimler gibi varyant sıraları çeşitlidir.

Örneğin, Kazak Türkçesinde *қас қағым сәтте* [qas qağım sätte] // *қас қағым уақытта* [qas qağım waqıtta] // *қас қағым арасында* [qas qağım arasında] “çok kısa bir sürede”, *елден ерекше* [elden erekşe] // *топтан ерекше* [toptan erekşe] “herkesten ayrı”, *ес біліп, етек жиганиша* [es bilip, etek jiğanşa] // *ес біліп, етек жигалы* [es bilip, etek jiğalı] “büyüyünce, yetişkin yaşa gelince”, *әрең дегенде* [äreñ degende] // *әзер дегенде* [äzer degende] // *әзер-мәзер дегенде* [äzer-mäzer degende] “zar zor”, *аяқ астынан* [ayaq astınan] // *табан астынан* [taban astınan] “beklenmedik bir anda” vs.

Türkiye Türkçesinde ise, *kaşla göz arasında* “az bir zaman içinde”, *tepeden inme* “ansızın gelen ve kaçınılması olanaksız olan”, *çıkamaz ayın son çarşambasında* // *çıkamaz ayın on beşinde* “hiç gelmeyecek bir zaman”, *kıyamete kadar* “sonsuz dek” vs.

Zarf manalı deyimlerin dış görünüşü değişmez diyorsak bile, bazen değişmiş halde de karşımıza çıkıyorlar. Zarfların diğer sözcüklerle birleşerek bazen morfolojik değişime uğraması sayesinde yeni zarf manalı deyim varyantları ortaya çıkacaktır.

Örneğin, Kazak Türkçesinde *тым болмаса* [tım bolmasa] // *тым болмағанда* [tım bolmağanda] “en azından”, *азар болса* [azar bolsa] // *азар болғанда* [azar bolğanda] “en fazla”, *енді болмаса* [endi bolmasa] // *енді болмағанда* [endi bolmağanda] “az kalsın”, *бұрыңғыдан бетер* [burıñğıdan beter] // *бұрыңғысынан бетер* [burıñğısınan beter] “eskisinden beter”, *қас қаққанша* [qas qaqqanşa] // *қас қағымда* [qas qağymda] “çok kısa bir zamanda”, *зорға дегенде* [zorğa degende] // *зордың күшімен* [zordın küşimen] “zorla” vs.

Türkiye Türkçesinde ise, *kaşla göz arası* // *kaşla göz arasında* “az bir zaman içinde” vs.

2.2.4. Ünlem anlamlı deyimler

Karşılaştırarak incelediğimiz Kazak ve Türkiye Türkçesinde diğer kelime gruplarla ilgili deyimler kadar çok olmasa bile ünlem manalı deyimler de vardır. Bu tür deyimler genelde edebi dilde değil, günlük konuşmalarda daha sık kullanılır. Ünlem anlamlı deyimler, konuşma sırasında insanın duygularını yansıtır. Örneğin Kazak Türkçesinde, *Апырай десеңші!* [Apıray deseñşi!] “Vay be!”, *Дариға қайран заман-ай!* [Dariğa qayran zaman-ay!] “pişmanlık duymak”, *Бәсе десеңші!* [Base deseñşi!] “ha şöyle desene”, *Қайран жиырма бес!* [Qayran jıyırma bes!] “keşke yirmi beşimde olsam”, *Құдай тоба!* [Quday toba!] “Allaha tövbe”, *Мәссаған безгелдек!* [Mässağan bezgeldek!] “olan bir olaya şüphe ile bakmak” vs...

Türkiye Türkçesinde ise, *Akı! bu ya!* “Ne denir? Doğru olmasa da akı, böyle davranmaya itti”, *Allah Allah!* “şaşılacak şey, ne yapmalı şimdi?”, *Seni gidi seni!* “çok yaramazsın, çok kurnazsın”, *Vay canına!* “şaşırmak” *Adam sen de!* “Aldırma ne önemi var!”, *Yok devenin başı!* “Daha neler! Çok abartıyorsun”, *Hele hele!* “1. Biraz daha, biraz daha devam et; 2. Şu ileriliğe, şu büyüklüğe bakın! Şaşılacak kerteye ulaşmış!” vs.

2.2.5. Yardımcı kelimelerle (modal) oluşan deyimler

Dilimizde öznesel manada kullandığımız deyimler de vardır. Bu tür deyimler vurgu üzerinden yapılır. Vurgu üslubu soru, pekiştirme bağlaçlarıyla birleşerek, retorik soru şeklinde kullanılır. Onlar çeşitli duyguyu bildirir. Deyim tabiatı söylenecek düşüncüyü özel bir hisle bildirmekse, öznesel manadaki deyimler duyguyu daha da anlamlı kılıyor. Bu tür deyimlere:

- a. Pekiştirme bağlaçları sayesinde yapılan deyimler,
- b. “Var”, “yok” sözcükleri sayesinde yapılan deyimler,
- c. Olumsuzluk bildiren “değil” yardımcı kelimesiyle yapılan deyimlerden bahsedebiliriz.

a. Pekiştirme bağlaçları ile vurgu sayesinde yapılan deyimler

Pekiştirme bağlaçları ile vurgu sayesinde yapılan modal deyimlere, örneğin Kazak Türkçesindeki *қай жарасына тұрады?* [qay jarasına turadı?] “onun hangi ihtiyacına yarar ki?”, *қай атаңда көріп едің?* [qay atañda körip ediñ?] “hangi dedenden gördün ki?”, *көңіл жүйірік пе, көк дөнен жүйірік пе?* [köñil jüyirik pe, kök dönen jüyirik pe?] “hayal kurmak kolay manasında kullanılır”, *есектің миын жегесің бе?* [esektiñ mıyın jegesiñ be?] “deli misin?”, *тақияңа тар келе ме?* [taqıyaña tar kele me?] “sana az mı gelir?”, *шыққан мүйізің кәне?* [şıqqan müyiziñ käne?] “erdiğin muradın ne?”, *ішіңді жылан жайлаған ба?* [işiñdi jılan jaylağan ba?] “hala doymadın mı?”, *саған не жорық?* [sagan ne jorıq?] “sana ne?” vs.

Türkiye Türkçesinde ise, *dilini kedi mi yedi? // dilini fare mi yedi?* “neden konuşmuyorsun?”, *abacı, kebeci, ya sen neci?* “ilgililerin bu iş üzerinde konuşmaları, uğraşmaları doğaldır. Ya sen neci oluyorsun?”, *erkeklik öldü mü?* “haksızlığa karşı koymak, mertliği göstermek gerekiyor”, *Karamürsel sepeti mi sandın?* “görünüşüne bakıp da işe yaramaz mı sandın?”, *alemi var mı?* “bir şey etmenin yeri mi?”, *anan trup, baban şalgam, sen nerden çıktın gülbeşeker? // anan sarımsak, baban soğan, sen içinde gülbeşeker?* “görgüsüz, bayağı bir ailenin çocuğu”, *şekerin suya mı düştü?* “niye bu kadar ivip telaşlanıyorsun?”, *itin ayağını taştan mı esirgiyorsun?* “bu işe o herifi göndersen ayağı mı aşınır?” *a köse, sayılmadık kaç tel sakalın var?* “pek önemsiz

olan varlığını, uğraşı alanını, ne kadar önemli gösteriyor, ne kadar güç başarılı bir iş sayıyorsun?”, *atına eşek mi dedik?* “küşümseyen bir davranışımız olmadı ki” vs.

b. “Var”, “yok” sözcükleri sayesinde yapılan deyimler

Dilimizde “var”, “yok” sözcükleri ile yapılan deyimlere örnek olarak ilk önce “var” sözcüğü sayesinde yapılan deyimler:

Kazak Türkçesinde *қолының жымысқысы бар* [qolınıñ jımısқыsı bar] // *қолының сұғанақтығы бар* [qolınıñ suğanaqtıǵı bar] “hırsızlığa alışmış kimse”, *сөзінің жаны бар* [sözünüñ janı bar] // *айтуының жаны бар* [aytıwınıñ janı bar] // *дегенінің жаны бар* [degeniniñ janı bar] “sözünün canı var”, *ішінде құрты бар* [işinde qurtı bar] “çok zayıf”, *көмінде құрты бар* [kötinde qurtı bar] “bir yerde durmadan devamlı hareket eden kişi için söylenir” vs.

Türkiye Türkçesinde ise, *ağızı var dili yok* “çok az konuşur, sessiz, kimseye karşılık vermez”, *at var meydan yok* “iş yapacak güç ve araç var, ama bunları kullanma alanı ve konusu yok”, *bunda bir iş var* “olayın her halde bir içyüzü, durumun şimdi bilinmeyen gizli bir yönü var”, *götü varsa // haddi varsa* “sonunda göreceği sert tepkiden korkmuyorsa, sıkıysa”, *ismi var, cismi yok* “sadece adı ağızlarda dolaşıyor, kendisi ortada yok”, *pabuç kadar dili var // kürek kadar dili var* “büyüklerine karşı bol bol ve saygısızca karşılık veren” vs.

“Yok” sözcüğü ile yapılan deyimlere ise, Kazak Türkçesinde *ине тастар жер жоқ* [ıyne tastar jer joq] // *ине шаңшар орын жоқ* [ıyne şańşar orın joq] “hiç yer yok”, *тырс еткен тірі жан жоқ* [tırs etken tiri jan joq] // *қыбыр еткен тірі пенде жоқ* [qıbrı etken tiri pende joq] // *қыбыр еткен жан жоқ* [qıbrı etken jan joq] “hiç kimse yok”, *көк тиын жоқ* [kök tıyn joq] // *соқыр тиын жоқ* [soqır tıyn joq] “bir kuruş bile parası olmamak”, *ойда жоқ жерде* [oyda joq jerde] “beklenmedik bir anda”, *арманы жоқ* [armanı joq] “başka bir isteği olmamak”, *атарға оғы жоқ* [atarǵa oǵı joq] “nefret etmek”, *үш ұйықтаса ойында жоқ* [üş uyıqtasa oyında jok] “hiç beklemediği bir anda”, *күркіреуі күшті жауары жоқ* [kürkirewı küşti jawarı joq] “güzel konuşur, ancak bitirdiği bir iş yok” vs.

Türkiye Türkçesinde ise, *sadece kuş sütü yok* “her şey var”, *akıl var izan var* “doğrusunun şöyle olduğu meydanda akıl böyle olmasını gerektiriyor”, *bugünden tezi*

yok “hemen şimdi”, *ağız dili yok* “sessiz, hiç hakkını aramaz”, *imanı yok* “imansız, insafsız”, *lamı cimi yok* “başka yolu yok, bahane istemez, herhalde yapılmalı”, *ölmek var dönmek yok* “ne pahasına olursa olsun bu iş yapılacak”, *şimdiden tezi yok* “hiç durmadan, hemen”, *sayım suyum yok* “oyunun kurallarına uyulmadı, tekrar başlanacak” *meteliği yok* “önemi, değeri yok” vs.

c. Olumsuzluk bildiren “değil” yardımcı kelimesiyle yapılan deyimler

Olumsuzluk manasına sahip “değil” yardımcı kelimesi sayesinde yapılan deyimlere örnek olarak, Kazak Türkçesinde *қол емес* [qol emes] “layıq değil”, *бұйым емес* [buyım emes] “önemi yok”, *түк емес* [tük emes] “hiç bir şey değil”, *басы екеу емес* [bası ekew emes] “başı iki değil”, *кет әрі емес* [ket äri emes] “ümidi yok değil”, *қара жаяу емес* [qara jayaw emes] “onun da bildiği var” vs...

Türkiye Türkçesinde ise, *sağ ayakkabı değil // sağlam ayakkabı değil* “güvenilecek kişi değil”, *ahım şahım değil* “güzel, beğenilecek bir şey değil”, *arkadaş değil, arka taşı* “sözde arkadaş, ama sıkıntısından, zararından, incitmesinden başka bir şeyi yok”, *demem o değil* “asıl söylemek istediğim bu değil”, *az değil* “göründüğü, sanıldığı gibi uslu, iş bilmez değil, takılgan, ya da kurnaz, işini bilir birisidir”, *işten bile değil* “çok kolay yapılacak iş”, *doyumluk değil tadımlık* “yemeniz için ikram ettiğim şey, doyuracak kadar çok değil, ancak tatmaya yeter”, *para ile değil* “çok ucuz” vs...

Araştırmacı Ahmet Turan Sinan, Türkiye Türkçesi sahasında deyimler arasında “var”, “yok ve “değil” sözcükleri ile yapılan 43 deyimden varlığından ve “olmak” yardımcı fiilinin “var” kelimesiyle 12 deyimde, “yok” kelimesiyle 20 deyimde yer değiştirdiğinden bahseder.²⁶⁷

²⁶⁷ A. T. Sinan, age., s. 183-185.

2.3. KONU BAKIMINDAN DEYİM GRUPLARI

Kazak ve Türkiye Türkçesindeki deyimleri toplayarak inceleme ve gelişme sürecini belirlemek için onları konulara göre gruplaştırarak incelemenin önemi zordur. Deyimler kendilerinin oluşma dönemin sosyal yapısını, örf-adetlerini, manevi kültürünü betimler ve aynı anda kelime gruplarının tarihi gelişme sürecini de anlatır. Konulara göre sınıflandırma, halkın örf-adetlerine, dini inançlarına, kültürel hayatı ile ilgili oluşan deyimleri anlamsal içeriği açısından çağdaş edebi dille karşılaştırarak incelememize imkân verir.

Deyimleri konulara göre sınıflandırma konusunda araştırmacı Kaydarov ile Jaysakova, deyimisel birlikleri konu bakımından incelemek için iki ana şart ileri sürer:

- a. deyimlere esas olan kelimeler
- b. deyimlerin genel anlamları.²⁶⁸

Bu sınıflandırma sistemine dayanarak karşılaştırılmakta olan her iki lehçedeki deyimleri:

1. Deyimlere esas olan kelimelere göre
 - a. Organ adları ile ilgili deyimler
 - b. Sayı sıfatları ile ilgili deyimler
 - c. Hayvan adları ile ilgili deyimler
2. Deyimlerin genel anlamlarına göre
 - a. İnsan hareketini bildiren deyimler
 - b. İnsanın duygusal halini bildiren deyimler

olarak gruplara ayırdık. Bu arada deyimleri konulara göre sınıflandırmanın bazı deyimler için şartlı şekilde gerçekleştiğini de söylemek gerekmektedir. Çünkü bir deyim bir kaç gruba ilişkili olabilir.

²⁶⁸ A. Kaydarov, R. Jaysakova, **Printsipy klassifikatsii frazeologizmov i klassifikatsionnye gruppy v kazakhskom yazıke**, İzv. AN KazSSR, ser. Filol., Almatı 1979, s. 8-10.

2.3.1. Deyimlere esas olan kelimelere göre

Kazak araştırmacısı Jaysakova kendi çalışmasında deyim yapısında, özellikle fiil yapımlı deyimlerde tamlayan ögelerin isim şeklinde karşımıza çıktığını yazıyor.²⁶⁹ Azerbaycan Türkçesindeki deyimleri, özellikle fiil yapımlı deyimleri inceleyen Mamedova da aynı fikri taşıyor ve isim sözcüklerin çeşitli sözcüksel-anlamsal gruplarla ilgili olduğunu yazıyor.²⁷⁰ Yani deyimlerin içinde belli bir isim sözlerin sık sık tekrarlanması, onların anlam bakımından gruplaşmasına neden oluyor. Biz de incelememizin konusu olan her iki lehçedeki deyimleri esas olduğu kelime bakımından belli bir gruplara ayırıyoruz.

a. Organ adları ile ilgili deyimler

Yapısında organ adları var olan deyim grupların – somatik deyimler diyoruz. Araştırmacıların fikirlerine göre Kazak Türkçesindeki deyimlerin yüzde otuzu somatik adlarla ilgilidir.²⁷¹

Dilin bünyesinde yer alan organ isimlerinin çok sayıda deyimde kullanıldığını görüyoruz. Ayrıca diğer canlıların organları, kimi alet ve sayıca birden fazla olan nesneler hem tekil hem de çoğul biçimde kullanılmaktadır.²⁷²

Başkurt araştırmacısı Uraksin “*Çağdaş Türk lehçelerinde bazı deyimler organ adlarından yapılmıştır. İlk başlarda insanoğlunun çeşitli durumlarını bildiren kelime bileşimleri mecazi anlamda insanoğlunun türlü psikolojik ruh halini bildirerek zamanla deyimlere dönüşmüştür.*” diyerek organ adları ile ilgili deyimlerin bütün Türk halklarındaki ortak unsurlarını ve etimolojisini karşılaştırmalı şekilde vermiştir.²⁷³

Organ adları sadece çok anlamlılığı ve üreticiliğiyle değil, deyimler oluşturmadaki büyük rolüyle de önemlidir.²⁷⁴

²⁶⁹ R. Jaysakova, **Semantiko-grammatičeskaya struktura frazeologizmov v kazahskom yazıke** (Diss. kand. filol. nauk), Almatı 1980, s. 185.

²⁷⁰ K. Mamedova, **Frazeologičeskaya sinonimiya v sovremennom azerbaycanskom literaturnım yazıke** (Avtoref. diss. kand. filol. nauk), Baku 1983, s. 23.

²⁷¹ B. Uızbaeva, **Qazaq tilindegi somatikahq etistik frazeologizmderdıñ etnolingvistikalıq sipatı** (Filol. ğıl. kand. diss), Almatı 1994, s. 8.

²⁷² A. T. Sinan, age., s. 259.

²⁷³ Z. Uraksin, **Frazeoloiya başkirskogo yazıka**, Moskva 1976, s. 158-159.

²⁷⁴ A. Bolğanbaev, Ğ. Qaliulı, **Qazirgi qazaq tiliniñ lekskologiyası men frazeologiyası**, Sanat, Almatı 1997, s. 107.

Herhangi bir dilin deyim yapılarında organ adları ile ilgili sözcüklere bolca rastlanır. Onlar deyimlerin çoğunluğunu oluşturur. Somatik deyimler karşılaştırılarak incelenmekte olan her iki lehçemizde de sayı bakımından bolca kelime gruplarıdır. Kazak Türkçesindeki deyimleri kökenbilimi (etimoloji) açısından ele alan Iwızbaeva, sadece fiil yapıları ile ilgili olarak 83 organ adıyla kurulmuş olan bini aşkın deyim varlığından bahsetmektedir.²⁷⁵

Sinan, “*Türkçede anlatılması güç soyut kavramları elle tutulur gözle görülür nesnelere benzetilerek somutlaştırılması eğilimi dikkat çekiyor. Bunun sonucunda insan organ adları kullanılarak yapılan hareketler ve bunlardan yeni anlamları anlatmak için deyim kurulur*” – diyerek, Türkiye Türkçesinde 22 organ adıyla yapılan 2173 deyim varlığını öne sürüyor.²⁷⁶

Deyimlere organ adlarının esas oluşu insanoğlunun his organları sayesinde çevre ile iç içe yaşadığının bir delilidir. Hem Kazak hem de Türkiye Türkçesindeki organ adları ile ilgili deyimleri incelerken ilk önce her iki lehçedeki deyimleri aşağıdaki şekilde gruplaştırdık:

- a. hem yapı bakımından, hem anlam bakımından birbirlerine alternatif olan deyimler
- b. sadece Türkiye Türkçesine ait organ adları ile deyimler
- c. sadece Kazak Türkçesine ait organ adları ile ilgili deyimler

Ağız kelimesi ile, örneğin:

ağzının suyunu akıtmak // ***ауызының суы құру*** [awızınıñ sıwı qurıw] “çok istemek”,

ağzında bakla ıslanmamak “sır saklayamamak”

ауызынан бір елі тастамай [awızınan bir eli tastamaw] “devamlı onunla ilgili konuşup durmak ”

➤ Alın kelimesi ile, örneğin:

a. ***alın teriyle kazanmak*** // ***маңдай терімен табы*** [mañday terimen tabıw] “çok emek vererek kazanmak”

²⁷⁵ B. Iwızbaeva, age., s. 49.

²⁷⁶ A. T. Sinan, age., s. 260.

- b. *alın yazısı* “talih, kader”
- c. *маңдайынан шертпеу* [mañdayınan şertpew] “boş, serbest bırakmak”
- Arka kelimesi ile, örneğin:
 - a. *arkası yere gelmemek* // *жауырыны жерге келмеу* [jawırını jerge kelmew] “hiç yenilmemek”
 - b. *arkası yere gelmemek* “birine destek vermek, koruması altına almak”
 - c. *арқасынан қайыс тілу* [arqasınan qayıs tiliw] “bir işi güç kullanarak, zorla yaptırmak”
- Avuç kelimesi ile, örneğin:
 - a. *авуш асмак* // *алақан жаю* [alaqan jayıw] “dilencilik yapmak”
 - b. *авушын ишине almak* “kendi koruması altına almak”
 - c. *алақанның қышуы басылмау* [alaqannıñ qışıwı basılmaw] “bir şeye tatmin olmayıp gene yapası gelmek”
- Ayak kelimesi ile, örneğin:
 - a. *ayağıна gelmek* // *аяғына жығылу* [ayağına jıǵılıw] “yalvarmak, yakarmak”
 - b. *ayağıна кара су инmek* “çok yorulmak”
 - c. *аяғына шаң жұқпау* [ayağına şań juqpaw] “çok hızlı”
- Baş kelimesi ile, örneğin:
 - a. *başı göge deǵmek* // *төбесі көкке жету* [töbesi kökke jetiw] “çok sevinmek”
 - b. *başıна қорар өрmek* “birisine kötülük etmek”
 - c. *бас көтертпеу* [bas kötertpew] “kendine gelmesine imkan vermeden, dinlendirmeden bir işi yaptırmak”
- Bel kelimesi ile, örneğin:
 - a. *beline kadar kızarmak* // *құлағының ұшына дейін қызарып кету* [qulaǵınıñ uşına deyin qızarıp ketiw] “çok utanmak”
 - b. *belini doğrultmak* “ayağa kalkmak, güçlenmek”
 - c. *бел шешу* [bel şeşiw] “bir işe el atmak”
- Bet kelimesi ile, örneğin:

- a. *beti benzi bozulmak* // *бет бейнесі бұзылу* [bet beynesi buzılıw] “korkudan, heyecandan yüzü sararmak”
- b. *beti benzi kireç /duvar/ kesilmek* “yüzü sararmak”
- c. *беті бүлк етпестен* [beti bülk etpesten] “hiç utanmadan”
- Beyin kelimesi ile, örneğin:
- a. *beyni bulanmak* // *миы шіру* [mıyı şiriw] “sersemlemek, rahat düşünemez olmak”
- b. *beyni sulanmak* “bunamak, doğru düşünemez olmak”
- c. *миына жету* [mıyına jetiw] “sonunda akıllı kavramak”
- Bıyık kelimesi ile, örneğin:
- a. *bıyıklarını balta kesmek* // *мұртын балта шаппайды* [murtın balta şappaydı] “işi sağlam, varlıklı”
- b. *bıyığını silmek* “kurtulmak”
- c. *мұрттай ұшу* [murttay uşıw] “yorgunluktan hırpıdayamamak”
- Boğaz kelimesi ile, örneğin:
- a. *boğazına kadar borca girmek* // *кісі бойы қарызға бату* [kisi boyı qarızğa batıw] “herkese borçlu olmak”
- b. *boğaz derdine düşmek* “geçim derdine düşmek”
- c. *көмейі кең* [kömeyı keñ] “doyumsuz”
- Boyun kelimesi ile, örneğin:
- a. *boyunu armut sarına dönmek* // *мойыны ырғайдай, биті торғайдай болу* [moynı ırğayday, bitı torğayday bolıw] “hastalıktan çok zayıflamak”
- b. *boyunu altında kalsın* “beddua”
- c. *мойынына ала қап салу* [moynına ala qap salıw] “dilencilik yapmak”
- Burun kelimesi ile, örneğin:
- a. *burnunu havaya /göge/ dikmek* // *мұрынын көкке көтеру* [murnın kökke köteriw] “kendisinden başkasını beğenmemek”
- b. *burnundan küldürmemek* “çok kibirli olmak”
- c. *есек құрты мұрынынан түсу* [esek qurtı murınınan tüsiw] “varlık ve zenginlik içinde yaşamak”
- But kelimesi ile, örneğin:

- a.
- b. *etli butlu* “iri yapılı”
- c. *бұтын бұт, қолын қол қылу* [butın but, qolın qol qılıw] “iyice dövmek”
- Ciğer kelimesi ile, örneğin:
 - a. *ciğeri parça parça olmak // өкпесі сыздау* [ökpesi sızdaw] “birinin üzücü durumuna pek acımak”
 - b. *ciğerinin içini okumak* “her şeyini bilmek”
 - c. *екі өкпесін қолына алу* [eki ökpesin qolına alıw] “çok hızlı koşmak”
- Çene kelimesi ile, örneğin:
 - a. *çenesi kapanmak // жағы сембеу* [jağı sembew] “durmadan konuşmak”
 - b. *çenesini bıçak aştamak* “hiç konuşmamak”
 - c. *жағына пышақ жанығандай* [jağına pışaq janıǵanday] “çok zayıf”
- Dil kelimesi ile, örneğin:
 - a. *dili çözülmek // тілі шешілу* [tili şeşiliw] “konuşmaya başlamak”
 - b. *diller dökmek* “yalvarmak, yakarmak”
 - c. *тілі байлану* [tili baylanıw] “hiç konuşmamak”
- Diş kelimesi ile, örneğin:
 - a. *diş bilemek // тіс қайрау* [tis qayraw] “birisine kin beslemek”
 - b. *dişe diş, saça saç gelmek* “kavga etmek, dövüşmek”
 - c. *micі micіне тимеу* [tisi tisine timew] “soğuktan çok üşümek”
- Diz kelimesi ile, örneğin:
 - a. *dizlerine kapanmak // тізесіне жығылу* [tizesine jıǵılıw] “özür, af dilemek, yalvarmak”
 - b. *dizinin dermanı kesilmek* “yürürken çok çabuk yorulmak”
 - c. *тізесін жазбау / айырмау* [tizessin jazbaw /ayırmaw] “ayrılmadan, daima beraber”
- Ense kelimesi ile, örneğin:
 - a. *ensesi kalın // мойыны жуан* [moynı jıwan] “para vermek için üzerine yüklenilebilir, ödeme gücü yüksek”
 - b. *ensesinde boza pişirmek* “birini çok üzme, tedirgin etmek, devamlı çalıştırmak”

- c. *eñsesi köteriliw* [eñsesi köteriliw] “kendine gelmek, rahatlamak”
- El kelimesi ile, örneğin:
- a. *elden gelmek // қолдан келу* [qoldan keliw] “bir işi yapabilmek, becerebilmek”
- b. *elini ayağını kesmek* “bir yere artık gitmez ya da bir işi artık yapmaz olmak”
- c. *қол жалғау* [qol jalğaw] “yardım etmek”
- Göbek kelimesi ile, örneğin:
- a.
- b. *göbeği sokakta kesilmiş* “evsiz barıksız, kimsesiz kimse”
- c. *кіндік қаны тамған жер* [kindik qanı tamğan jer] “doğduğu yer, anavatan”
- Göğüs kelimesi ile, örneğin:
- a. *göğüs germek // кеудесін керу* [kewdesin keriw] “başkalarını beğenmeyerek yukarıdan bakar olmak”
- b. *göğüs dövmek* “kaygı, acı çekmek”
- c. *кеудесіне сұмау* [kewdesine sıymaw] “övünmek”
- Göt kelimesi ile, örneğin:
- a. *götü görünmek // көмі көріну* [köti köriniw] “sırrı belli olmak”
- b. *göt ister* “bu işi başarabilmek, çok yürekli (ya da çok güçlü, çok zenin) olmaya bağlıdır”
- c. *көмі майлы* [köti maylı] “zengin, varlıklı”
- Göz kelimesi ile, örneğin:
- a. *göz değmek // көз тию* [köz tiyiw] “nazar değmek”
- b. *gözünün üstünde kaşın var dememek* “hiç acımamak, hiç merhamet etmemek”
- c. *ауызы ашылып, көзі жұмылу* [awızın aşıp, közün jumıw] “ağızına geleni konuşmak”
- İç kelimesi ile, örneğin:
- a. *içten çelmek // іштен шалу* [işten şalıw] “bir kimseye gizlice kötülük etmek”
- b. *içi kalkmak* “midesi bunalmak”

c. *iñi qazanday qaynaw / iñi qyñ-qyñ qaynaw* [iş qazanday qaynaw // işi qıj-qıj qaynaw] “kızgınlıktan delirmek üzere, ama yapacak çaresi yok”

➤ Kafa kelimesi ile, örneğin:

a. *kafası şişmek // басы ісу* [bası isiw] “çok uyumak”

b. *kafasında kavak yeli esmek* “akıl zorluluğu var kimse”

c. *шап ал десең бас алу* [şaş al deseñ bas alıw] “1. işleri karıştırmak; 2. kabadayı adam”

➤ Kalp kelimesi ile, örneğin:

a. *kalbi kararmak // жүрегі қараю* [jüregi qarayıw] “çok kötü niyetlere kapılmak”

b. *kalbini vermek* “sevmek”

c. *жүрегі жану* [jüregi janıw] “acı çekmek”

➤ Karın kelimesi ile, örneğin:

a. *karnı çar çur etmek // қарыны шұрылдау* [qarını şurıldaw] “acıkmak”

b. *karnı karnına gelmek* “zayıflamak”

c. *қарын шапшы алынбаған* [qarın şaşı alınbağan] “çok genç”

➤ Kaş kelimesi ile, örneğin:

a. *kaş çatmak // қабағын шыту* [qabağın şıtıw] “sus göstermek”

b. *kaş yarayım derken göz çıkarmak* “iş düzeltiyim derken büsbütün bozmak”

c. *қас-қабағына қарау* [qas-qabağına qaraw] “birine yoğun ilgi göstermek”

➤ Kemik kelimesi ile, örneğin:

a. *kemiğe kadar işlemek // сүйекке жету* [süyekke jetiw] “1. ağır hastalık geçirmek; 2. birinden çok ağır laf işitmek”

b. *kemiği sayılır* “çok zayıf”

c. *сүйек жақын болу* [süyek jaqın bolıw] “akraba olmak”

➤ Kıç kelimesi ile, örneğin:

a. *kıçını yırtmak // көтін жыртыу* [kötin jırtıw] “1. illa yapacağım diye didinip uğraşmak; 2. bağırıp çağırmak”

b. *kıçının kılları ile balık avlamak* “işleri iyiye gitmek, ummadık yerden kazanç görmek”

- c. *kөтінен күн көріну* [kötinen kün köriwiw] “çok zayıf”
- Kirpik kelimesi ile, örneğin:
- a. *kirpiği kirpiğine değtemek // кірпик қақпау* [kirpik qaqpaw] “hiç uyumamak”
- b. *kirpikle harman sürmek* “olmayacak işle uğraşmak”
- c. *кiрпiгiне мұз қату* [kirpigine muz qatıw] “soğuktan donmak”
- Kol kelimesi ile, örneğin:
- a. *kollarını sıvamak // білегін сыбану* [bilegin sıbanıw] “bir işe başlamak”
- b. *kolu kanadı kırılmak* “bir şey yapamayacak duruma gelmek, çaresiz kalmak”
- c. *қол байлау* [qol baylaw] “işine engel olmak”
- Koltuk kelimesi ile, örneğin:
- a. *koltuğına sığınmak // қолтығына кіру* [qoltığına kiriw] “bir kimsenin koruyuculuğına sığınmak”
- b. *kolturkları kabarmak* “övünmek”
- c. *қолтығына су бүрку* [qoltığına su бүrkiw] “destek vermek, birini dolduruşa getirmek”
- Kulak kelimesi ile, örneğin:
- a. *kulağına çalınmak // құлағына шалыну* [qulağına şalınw] “duymak”
- b. *kulağına kar suyu kaçmak* “zor durumda kalmak”
- c. *құлағына құю* [qulağına quıw] “iyice anlatmak”
- Kuyruk kelimesi ile, örneğin:
- a. *kuynuğınu kısmak // құйырығын қысу* [quyırıgın qısıw] “korkup sinmek”
- b. *kuynuğına teneke bağlamak* “1. aşağısınan birini herkesin alay edeceği biçimde kovmak; 2. biriyle aşırı ölçüde alay etmek”
- c. *құйырығын сыртқа салу* [quyırıgın sırtqa salıw] “caymak”
- Mide kelimesi ile, örneğin:
- a. *midesi bulanmak // жүрегі айну* [jüreği aynıw] “loş bir kokudan ya da kötü bir durumdan kusası gelmek”
- b. *midesine indirmek* “içtahla yemek, içmek”
- c. *асқазаны шұрылдау* [asqazanı şurıldaw] “çok acıkmak”

- Omuz kelimesi ile, örneğin:
 - a. *omuzuna binmek* // *желкеге отыру* [jelkege otırıw] “birisi üzerinden geçim kaynağını sağlamak”
 - b. *omuz silkemek* “aldırmamak, önemsememek, benimsememek”
 - c. *желкеден қыйылғыр* [jelkeden qıyılğır] “beddua”
- Parmak kelimesi ile, örneğin:
 - a. *parmağını ısırtmak* // *бармағын шайнау* [barmağın şaynaw] “pişman olmak, pişmanlık duygusuna kapılmak”
 - b. *parmağını bile oynatmamak* “yardım girişiminde bile bulunmamak”
 - c. *бармақ батыру* [barmaq batırıw] “güç göstermek, korkıtmak”
- Saç kelimesi ile, örneğin:
 - a. *saçı bası / sakalı / ağarmak* // *шашы басы / сақалы/ ағару* [şaşı bası /saqalı/ ağarıw] “yaşlanmak”
 - b. *saçını süpürge etmek* “özveri ile çalışıp hizmet etmek”
 - c. *шашын жаю* [şaşın jayıw] “ölüm haberi ile acı çekmek”
- Sakal kelimesi ile, örneğin:
 - a. *sakalina gülmek* // *сақалымен ойнау* [saqalımen oynaw] “alay etmek”
 - b. *herkese sakal dağıtmak* “ben biliyorum diye herkese akıl-fikir vermek”
 - c. *сақалын сату / бұлдау* [saqalın satıw / buldaw] “yaşça büyüklüğünü öne sürmek”
- Sinir kelimesi ile, örneğin:
 - a. *sinirine dokunmak* // *жүйкесіне тию* [jüykesine tiyiw] “birinin hoşuna gitmemek, sinirlendirmek”
 - b. *sinirleri ayağa kalkmak* “aşırı derecede sinirlenmek”
 - c. *жүйкесін жүн қылу* [jüykesin jün qılıw] “ağırlığıyla bir kimseyi etkisi altına almak”
- Taban kelimesi ile, örneğin:
 - a. *tabanını kaldırmak* // *табанын жалтарту* [tabanın jaltartıw] “kaçmak”
 - b. *табанлары yağlamak* “1. uzak bir yere yayan gitmeye hazırlanmak; 2. hızlıca koşmak, kaçmak”
 - c. *табанын жалау* [tabanın jalaw] “yalvarmak, yakarmak”

- Tepe kelimesi ile, örneğin:
 - a. *tepeden inme // төбеден түскендей* [töbeden tükskendey] “1. beklenmedik, şaşırtıcı, ansızın; 2. yüksek makamdan çıkan buyruk”
 - b. *tepesinden kaynar su dökmek* “çok korkmak”
 - c. *төбе шашы тік тұру* [töbe şaşı tik turıw] “çok korkmak”
- Tırnak kelimesi ile, örneğin:
 - a. *tırnağına benzetmek // тырнағына татымай* [tırnağına tatımaı] “değmemek”
 - b. *turnaklarını sürüştürmek* “iki kişi arasındaki anlaşmazlığın artmasını kolaylaştıracak işler yapmak”
 - c. *тырнақ астынын кір іздеу* [tırnaq astınan kir izdew] “olmadık yerden bela aramak”
- Yürek kelimesi ile, örneğin:
 - a. *yüregini ağzına getirmek // жүрегі аузына тығылу* [jüregi awızına tıǵılıw] “çok korkmak”
 - b. *yüregini hoplatmak* “çok heyecanlanmak”
 - c. *жүрегі күпті болу* [jüregi küpti bolıw] “endişe etmek, evhamlanmak”
- Yüz kelimesi ile, örneğin:
 - a. *yüz çevirmek // көзін тайдыру* [közin taydırıw] “fikir değiştirmek”
 - b. *yüzünü gören cennetlik* “hiç görünmüyor, ya da görünmüyorsun”
 - c. *жүз жыртысу* [jüz jırtısıw] “söze gelmek, rencide olmak”

Genel olarak baktığımız zaman deyimlerin içeriğindeki esas kelimeler meselesi, özellikle organ adları sayesinde oluşan deyimler meselesi araştırmacılarca pek çok inceleme konusu olmuştur. Türkçedeki göz deyimleri ilgili Uslu’nun **Türkçede Yalnız Göze ait Deyimler ve Atasözleri** adlı çalışması mevcuttur.²⁷⁷ Gene göz kelimesi ile ilgili Zeki Çıkman, **Folklorumuzda ve Edebiyatımızda Göz** adlı eserinde göz ve görmekle ilgili 688 deyim varlığını bahsediyor.²⁷⁸ Kazakça deyimleri Türkiye Türkçesine yanlış tercüme edilmesi ve eşyazılı kelimeleri karıştırmaları ile (örneğin, ad

²⁷⁷ N. A. Uslu, **Türkçede Yalnız Göze ait Deyimler ve Atasözleri**, Türk Dünyası Araştırmaları, İstanbul 1995.

²⁷⁸ Z. Çıkman, **Folklorumuzda ve Edebiyatımızda Göz**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1977.

olarak til kelimesi ile tile- fiili gibi) pek beğenmediğimiz Bekçioğulları'nın **Kazak Türkçesindeki Organ Adlarıyla İlgili Deyimlerin Türkiye Türkçesine Aktarımı** adlı yüksek lisans tez çalışmasında Kazak Türkçesindeki 45 organ adıyla yapılan 3248 deyim Türkiye Türkçesine aktarmakla yetinmiştir. Ayrıca, Kazak ve Alman deyimleri karşılaştırmalı olarak ele alan Sabitova'nın çalışmasını da unutmamak gerek.²⁷⁹ Bununla birlikte Türkiye Türkçesi sahasında İsmet Ziya Eyüboğlu'nun çalışmasından da bahsetmek mümkündür.²⁸⁰

b. Sayı sıfatları ile yapılan deyimler

Deyimlere sayı sıfatlarının esas oluşu meselesi Kenesbaev, Çernişev, Abdurahmanov ve Eleşova tarafınca inceleme konusu olmuştur. Bildiğimiz gibi pek çok deyimlerimiz sayı sıfatları ile ilgilidir. Deyimlerde bazen sayı olarak belirtilmişse, bazen de mecazi anlamda belirtilmektedir. Sayı sıfatlarının deyimlere esas olma şekilleri de farklıdır. Dilimizdeki her sayı deyimlere esas olmuyor. Bu tür sonuca, inceleme esnasında derlediğimiz Kazak ve Türkiye Türkçesi sahasındaki teorik eserler ile topladığımız deyimleri inceleme sonucunda varmış bulunuyoruz.

Kenesbaev, “Dilimizdeki pek çok deyimler genellikle üç, yedi, kırk gibi bir çok sayı sıfatları ile iç içedir. Bunlar da halkın inancında belli bir sembolik anlam içeren sayılardır. Örneğin, *жеті атасынын түк көрмеген* [jeti atasının түк көрмеген] “görgüsüz, seviyesiz kimse”, *жеті басты жалмауыз* [jeti bastı jalmawız] “devamlı sorun yaratarak maddi zarara uğratan kimse”, *жұт жеті ағайынды* [jut jeti ağayındı] “kötülükler peş peşedir” vs gibidir” diyerek sayı sıfatlarının deyim yapısındaki önemine değiniyor.²⁸¹

Bu konuda Çernişev de, bazı sayı sıfatlarında, çok eski çağlardaki örf-adetler ile dini-mitolojik anlayışın etkili olduğunu belirtiyor.²⁸²

²⁷⁹ M. Sabitova, **Nemis jāne qazaq tilindegi somatikalıq frazeologizmderdı salıstıra zerttewdiñ keybir мәseleleri**, KR Ғылым академиясы habarları, Til, әдебиет seriyası, № 2, Almatı 1992, s. 8-18.

²⁸⁰ İ. Z. Eyüboğlu, “Dil ve Bel Üstüne Deyimler”, **Türk Folkloru**, 7. cilt. Sayı 148, Kasım 1961.

²⁸¹ İ. Kenesbaev, “*Үш, jeti, toғız, qırqpen baylanıstı uғımdar*”, **Ізв. АН КазССР**, Ser. filol., № 4, Almatı 1946, s. 23-28.

²⁸² V. İ. Çernişev, “*O strejneviñ imennih çislitel’nih v russkom i kazahskom yazıkah*”, **Ізв. АН КазССР**, Ser. filol., № 4, Almatı 1946, s. 67-69.

Eleçova ise, deyimlerde, özellikle “bir” ve “iki” sayı sıfatlarının daha yaygın kullanılmakla birlikte dört, beş, altı, yedi, kırk sayı sıfatlarının da sıkça kullanıldığını; ancak sıra sayı sıfatları, üleştirme sayı sıfatları ve kesirli sayı sıfatlarının ise kullanılmadığını kaydetmektedir.²⁸³

Türkçe deyimlerde sayıların deyim yapısında önemli görevler üstlendiği konusunda fikir bildiren Sinan, Türkiye Türkçesinde 938 adet sayı sıfatlarınca yapılan deyim bulunduğunu bildirmektedir.²⁸⁴

İnceleme esnasında derlediğimiz sayı sıfatları üzerinden yapılan deyimleri incelerken ilk önce her iki lehçedeki deyimleri aşağıdaki şekilde gruplaştırdık:

- a. hem yapı bakımından, hem anlam bakımından birbirlerine alternatif olan deyimler
- b. sadece Türkiye Türkçesine ait deyimler
- b. sadece Kazak Türkçesine ait deyimler

❖ “1” sayı sıfatı ile yapılan deyimler, örneğin:

- a. *bir dediği iki olmamak* // *бір айтқанын екі еткізбей* [bir aytqanın eki etkizbew] “her istediği yapılmak”
- b. *bir eliyle verdiği öbür eliyle almak* “yapar görüldüğü bir iyiliği, sağladığı çıkarla ödetmek”
- c. *бір есебін табы* [bir esebin tabıw] “bir çaresini bulmak”

❖ “2” sayı sıfatı ile yapılan deyimler, örneğin:

- a. *iki ayağını bir rabuça sokmak* // *екі аяғын бір етікке тығу* [eki ayağın bir etikke tığıw] “birini, bir işi hemen yapması için sıkıştırmak, acele ettirmek”
- b. *iki eli yakasında olmak* “kıyamette ondan davacı olmak”
- c. *екі жеп бірге шығу* [eki jep biyge şığıw] “iki işi aynı anda yapıp, kazanmak”

❖ “3” sayı sıfatı ile yapılan deyimler, örneğin:

- a. *üç beş günlük dünya / ömür* // *үш күндік өмір* [üş kündik ömir] “dünya kısadır”

²⁸³ A. Eleçova, *Frazeologičeskie edinitı s komponentami čislitel’ımı v kazahskom yazıke* (Avtoref. diss. kand. filol. nauk), Almatı 1989, s. 24

²⁸⁴ A. T. Sinan, age., s. 267.

- b. *üç nalla bir ata / topal eşeğe / kalmak* “olmayacak bir iş”
- c. *үш қайнаса сорпасы қосылмай* [üş qaynasa sorpası qosılmaŋ] “aralarında hiç bir bağ olmamak”
- ❖ “4” sayı sıfatı ile yapılan deyimler, örneğin:
- a. *dört gözle beklemek // төрт көз болып тосы* [tört köz bolıp tosy] “çok beklemek”
- b. *dört nala koşmak* “çok hızlı koşmak”
- c. *төрт аяғынан тік тұру* [tört ayağınan tik turıw] “yatmak üzere olan bir işi tekrar canlandırmak”
- ❖ “5” sayı sıfatı ile yapılan deyimler, örneğin:
- a. *beş para etmez // бес / соқыр / тиынға татымай* [bes / soqır / tıynğa tatımaŋ] “hiç değeri olmamak”
- b. *beş parmağın beşi bir olmamak* “huy ve karakterleri yönüyle insanların birbirinden farklı olması”
- c. *бес саусақтай білу* [bes sawsaqtay biliw] “çok iyi bilmek”
- ❖ “6” sayı sıfatı ile yapılan deyimler, örneğin:
- a.
- b. *altı karış beberuhi* “cüce”
- c. *алты батпан азап шегу* [altı batpan azap şeğıw] “acı çekmek”
- ❖ “7” sayı sıfatı ile yapılan deyimler, örneğin:
- a. *yedi kat yer altına geçmek // жеті қат жер астына / түбіне / кету* [jeti qat jer astına / tübine / ketiw] “kaybolmak”
- b. *yedi kubbeli hatam kurmak* “büyük hayeller kurmak”
- c. *жеті атасын мал өлтірген* [jeti atasın mal öltirgen] “tamahkar, açgözlü kimse”
- ❖ “9” sayı sıfatı ile yapılan deyimler, örneğin:
- a. *dokuz ayın çarşambası bir araya gelmek // тоғыз қатынның толғағы бірге келу* [toğız qatınnıñ tolğağı birge keliw] “bir çok iş birden ortaya çıkıp, sıkışık durum yaratmak”
- b. *dokuz yorgan eksitmek* “çok yaşlanmak”
- c. *тоғыз айып тарту* [toğız ayıp tartıw] “verilen en büyük ceza”

❖ “10” sayı sıfatı ile yapılan deyimler, örneğin:

a. *on parmağında on hüner // он саусағынан /бармағынан/ өнері тамған* [on sawsağınan /barmağınan/ öneri tamğan] “çok hünerli, becerikli”

b. *on parmağında on kara* “herkesi lekelemeyi huy edinmiştir”

c. *он сан* [on san] “pek çok”

❖ “40” sayı sıfatı ile yapılan deyimler, örneğin:

a. *kırkı çıkmak // қырқын беру* [qırqın beriw] “vefat eden kişiye kırk gün merasimin vermek”

b. *kırk dereden su getirmek* “çeşitli bahaneler uydurmak”

c. *қырық пышақ болу* [qırıq pışaq bolıw] “kavga etmek, tartışmak”

Örneklerle vermiş olduğumuz sayı sıfatları dışında başka da sayı sıfatlarınca yapılmış deyimler de mevcuttur. Ancak bu deyimler karşılaştırılmakta olan iki lehçemizin sadece birinde var olup, diğerinde olmayan deyimlerdir. Söz konusu deyimlere örnek vermek gerekirse; “11” sayı sıfatı ile yapılan *on birden sonra dükkân açmak* “geç kalmak” deyimini Türkiye Türkçesinde mevcut ise, “12” sayı sıfatı ile yapılan *он екіде бір гүлі ашылмаған* [on ekide bir güli aşıлмаған] “tertemiz, saf” deyimini, “30” sayı sıfatı ile yapılan *отыз күн ойын, қырық күн той* [otız kün oyın, qırıq kün toy] “düğün yapmak” deyimini, “62” sayı sıfatı ile yapılan *алпыс екі тамыры босау* [alpıs eki tamırı bosaw] “merhametlik, lutfukarlılık göstermek” deyimini ve “100” sayı sıfatı ile yapılan *жүзді айдан бірді жетелеу* [jüzdi aydap birdi jetelew] “çok zengin olmak” deyimleri Kazak Türkçesinde vardır. Bununla birlikte “66” sayı sıfatı ile ilgili *altmış altıya bağlamak* “iş garantisi almak” deyimini sadece Türkiye Türkçesine aittir vs.

İnceleme esnasında karşılaştırılmış olan her iki lehçedeki sayı sıfatlarıyla yapılmış olan deyimlerin gerek kullanım özelliklerinin gerekse sayı sıfatlarının çoğu kez kendi manasında kullanılmayıp mecazi anlamda kullanıldığı görülmüştür.

c. Hayvan adları ile ilgili deyimler

Her halkın düşünce özelliği onun dilinde belirlenir ve herhangi bir dilde o halkın şuurundan, örf-adetlerinden, yaşamından, tarihinden söz eden çok sayıda deyim

birlikleri vardır. Doğa ile iç içe yaşayan Türk halkları da hayvanların bütün özelliklerini tanıyıp, bilmişlerdir. Ve bunun sonucunda dilimizde hayvan adları üzerinden yapılmış pek çok deyimler vardır. Biz de bu çalışmamızda hayvan adları esas olan deyimleri anlam ve leksik yapılarına göre derlemeye aldık:

a. Her iki lehçede de verdiği anlam ve leksik yapılarını kendi arasında alternatif olan deyimler, örneğin:

- *kedi ile köpek gibi olmak // ит пен мысықтай болу* [it pen mısıqtay bolıw] “devamlı kavga etmek”

- *at oynatmak // ат ойнату* [at oynatıw] “güç göstermek” vs...

b. Her iki lehçemizde de verdiği anlamlar aynı, ancak leksik yapı bakımından birazcık farklılıklar mevcut deyimler, örneğin:

- *bir taşla iki kuş vurmak // бір оқпен екі қоян ату* [bir oqpen eki qoyan atıw] “bir davranışla birden çok yararlı sonuca ulaşmak”

- *bir pire için yorgan yakmak // битке өкпелеп тонын итке тастау* [bitke ökpelep tonın itke tastaw] “önemsiz bir istek uğuruna ya da küçük bir zarardan kurtulmak için çok büyük bir zararı göze almak”

- *köpekten edna saymak // ит құрлы көрмеу* [it qurlı körmew] “insan muamelesi görmemek”

- *deveyi hamuduyla yutmak // түйені жүгімен жұту* [tüyeni жүгімен jutıw] “herkesin gözü önünde büyük bir hırsızlık yapmak, yasal olmayan yollarla yarar sağlamak”

- *pireyi deve yarmak // түймедейді түйедей қылу* [tüymedaydı tüyedey qılıw] “önemsiz bir olayı büyütme”

- *pireyi gözünden, çakalı dizinden vurmak // құралайды көзден ату* [quralaydı közden atıw] “olmayacak şeyleri büyük bir ustalıkla başarmak”

- *ayıyı atmadan /vurmadan/ postunu satmak // қашпаған сиырдың уызын күту* [qaspağan sıyırdıñ ıwızın kütiw] “olmayacak bir işten beklentisi olmak”

c. Sadece anlam bakımından birbirlerine benzer olup, leksik yapıları bakımından tamamıyla farklı deyimler, örneğin:

- *at çalındıktan sonra ahırın kapısını kapatmak // түстен кейін маңырау* [tüsten keyin mañıraw] “zarara uğradıktan sonra tedbir almak”

▪ *arının yuvasına çöp dürtmek // жатқан жыланның құйрығын басу* [jatqan jılanıñ quyrıǵın basıw] “tehlikeli kişiye incitip kışkırtmak, onun kendisine saldırmasına ol açmak”

▪ *ıslak kargaya dönmek // судан шыққан тауықтай* [sudan şıqqan tawıqtay] “ıslak olmak”

▪ *pireyi nallamak // шошқа тағалау* [şoşqa taǵalaw] “olmayacak bir işle uğraşmak”

ç. Bazı deyimler yapı bakımından benzer olmalarına rağmen, anlam bakımından zıt anlamlıdır, örneğin:

▪ *kedi ciğere bakar gibi bakmak* “imrenerek bakmak” <=> *ит көрген ешкідей қарай* [it körgen eşkidey qaraw] “ürkerek bakmak”

▪ *öküz boyunduruğa bakar gibi bakmak* “ürkerek bakmak” <=> *жылан арбаған торғайдай* [jılan arbaǵan torǵayday] “kıpırdamadan bakmak”

Topladığımız deyimleri derlerken en çok dikkatimizi çeken husus ise, Kazak Türkçesinde hayvan adlarına -day / -dey / -tay / -tey kelime yapım ekleri ile yapılan benzetmeler bolca karşımıza çıkıyor. Örneğin:

▪ *кенедей қадалу* [kenedey qadalıw] “istediği şeyi elde etmeden vazgeçmemek”

▪ *құрдай жорғалау* [qurday jorǵalaw] “verilen emirleri koşa koşa yapmak”

▪ *аюдай ақыру* [ayıwday aqırıw] “bağırıp çağırma” vs....

Türkiye Türkçesinde ise hayvan adlarından sonra gibi edatıyla yapıldığını görmek mümkündür. Örneğin:

▪ *süt dökmüş kedi gibi* “suçluların korkaklığı ve çekingenliği içinde”

▪ *karınca gibi kaynaşmak* “çok kalabalık ve hareketli olmak”

▪ *serçe gibi daldan dala sekmek* “zıplayıp durmak” vs...

Türkiye Türkçesindeki deyimlerde atasözlerinde olduğu gibi pek çok hayvan isimleri de geçmektedir.²⁸⁵ Bunların çoğunlukla o hayvanın belli başlı özelliklerinden

²⁸⁵ V. Kurukafa, “Atasözlerinde Hayvanlar”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 68, İstanbul 1990, s. 137-162.

hareketle oluştuğu görülmektedir. Türkiye Türkçesinde hayvan adları ile oluşan 833 deyim varlığı tespit edilmiştir.²⁸⁶

Her iki lehçemizdeki deyimlerde hayvan adlarının yaygın kullanılması, deyimlerimizin genel olarak halkımızın örf-adetleri, yaşamı, tarihî ile kaynaşmış olduğunu göstermektedir.

2.3.2. Genel anlamlarına göre deyimler

Her iki lehçemizden derlediğimiz deyimleri incelerken deyimleri genel anlamlarına göre iki gruba ayırdık:

- a. İnsan hareketini bildiren deyimler
- b. İnsanın duygusal halini bildiren deyimler

a) İnsan hareketini bildiren deyimler

1. Konuşma anlamlı deyimler.

Türkiye Türkçesindeki *ağızından inci saçmak* ve *yağ ve baldan söz etmek* deyimleri, Kazak Türkçesindeki *сөздің майын /балын/ тамызу* [sözdin mayın /balın/ tamızıw], *көмекейі көріну* [kömekeyi körinıw] deyimleri “çok güzel konuşmak” anlamlarını taşırlar. Ve bu deyimlere zıt anlamlı olarak Türkiye Türkçesindeki *silsilesinden başlamak*, *ana avrat sövmek*, *küfür savurmak* ve Kazak Türkçesindeki *ата-бабасынан түсіп боқтау* [ata-babasınan tüsip boqtaw], *тұқым тұяғынан түк қалтырмау* [tuqım tuyağınan tük qaltırmaw], *жетпіс жеті атасын санау* [jetpis jeti atasın sanaw] deyimleri ise “küfür etmek, sövmek” manalı deyimlerdir.

Gene Türkiye Türkçesindeki *ağızına taş almak*, *dili tutulmak*, *lam cim dememek* ve Kazak Türkçesindeki *тіс жармау* [tis jarmaw], *дыбыс шығармау* [dıbıs şığarmaw], *жұмған ауызын ашпай* [jumğan awızın aşıpaw] deyimleri ise “hiç konuşmamak” anlamında kullanılmaktadır. Bu deyimlere zıt anlamlı olarak Türkiye Türkçesindeki *dili çözülmek*, *çenesi kapanmamak* ve aynı şekilde Kazak Türkçesindeki *тіл мен жағына сүйену* [til men jağına süyenıw], *тілінің сүйегі жоқ* [tilinin süyegi joq], *ауызы жабылмау* [awızı jabılmaw], *тілі безек қағу* [tili bezek qağıw] deyimleri ise “durmadan konuşmak” anlamlarını verirler.

²⁸⁶ A. T. Sinan, age., s. 263.

2. Gülme anlamlı deyimler.

Türkiye Türkçesindeki *bıyık altından gülmek, gülmekten kasıkları çatlamak, gülmekten yere düşmek, gülmekten kırıp geçirmek, vidaları gevşemek, zil takınmak, kahkahadan bayılmak* vs...

Kazak Türkçesinde ise, *миығынан күлу* [mıyığınan küliw], *көзінен жас аққанышы күлу* [közinen jas aqqanşa küliw], *ішегі қатқанша күлу* [ișegi qatqanşa küliw], *екі езуі екі құлағына жету* [eki eziwi eki qulağına jetiw], *ішек сілесі қату* [ișek silesi qatıw] vs...

3. Düşünce anlamlı deyimler

Türkiye Türkçesinde *başını taştan taşa çarpmak, doku parça olmak, önünü ardını düşünmek, kara kara düşünmek* vs...

Kazak Türkçesinde ise, *басын тауға да тасқа да соғу* [basın tawğa da tasqa da soğıw], *ойы он саққа жүгіру* [oyı on saqqa жүгіriw], *алды артын ойлау* [aldı artın oylaw], *Асан Қайғы болу* [Asan Qayğı bolıw], *қалың ойға бату* [qalıñ oyğa batıw] vs...

4. Görme anlamlı deyimler

Türkiye Türkçesinde *göz dikmek, gözünü açmak, burnunun ucundan ötesini görmemek* vs...

Kazak Türkçesinde ise, *көз тігу* [köz tigiw], *көзін ашып қарау* [közin aşıp qaraw], *қырағы көз* [qıraqı köz], *сұқтана қарау* [suqtana qaraw], *қарашығы таяу* [qaraşığı tayıw] vs...

b) İnsanın duygusal hâlini bildiren deyimler

İnsanın çeşitli durumlardaki ruh halinden bahseden deyimlerimiz her iki lehçemizde de bolca rastlamak mümkündür.

1. Kızmak, sinirlenmek manasındaki deyimler: Türkiye Türkçesinde cinleri ayağa kalkmak, cini tutmak, dinden imandan çıkmak ve Kazak Türkçesinde ise *қаны қайнау* [qanı qaynaw], *жыны басына шығу* [jını basına şıǵu], *ауруы /жыны/ ұстау* [awrıwı /jını/ ustaw], *қаны қараю* [qanı qarayu], *ашуға булығы* [aşıwğa bulıǵıw], *зығырданы қайнау* [zıǵırdanı qaynaw], *жүзі түтігу* [jüzi tütigiw] vs...

2. Sevinmek anlamındaki deyimler: Türkiye Türkçesinde *başı göğe değmek*, *sevinçten uçmak*, *mal bulmuş Mağribi'ye dönmek*, *ağzı kulaklarına varmak* vs..., Kazak Türkçesinde ise *басы төбесі көкке жету* [bası kökke jetiw], *басы көкке бір /екі/ елі жетпегу* [bası kökke bir /eki/ eli jetpew], *қуанышы ішіне /қойнына/ сыймау* [qıwanışı işine /qoynına/ sıymaw], *әкесі базардан келгендей қуану* [äkesi bazardan kelgendeı qıwanıw], *әйелі /қатыны/ ұл тапқандай қуану* [äyeli /qatını/ ul tapqanday qıwanıw], *жерден жеті қоян тапқандай қуану* [jerden jeti qoyan tapqanday qıwanıw] vs....

3. Korkmak, ürkmek manasındaki deyimler: Türkiye Türkçesinde *üç buçuk atmak*, *öldü koptak* vs... Kazak Türkçesinde ise *көлеңкесінен қорқу* [köleñkesinden qorqıw], *қоян жүрек* [qoyan jürek], *жүрегі ауызына тығылу* [jüreği awızına tıǵılıw], *көзі шарасынын шыға жаздау* [közi şarasınan şığa jazdaw], *қорыққанға қос көріну* [qorıqqanğa qos köriniw] vs...

4. Küsmek manasındaki deyimler: Türkiye Türkçesinde *gönlü kalmak*, *pirinci su kaldırmamak*, *şarkayı ters giymek*, *şarkayı yere atmak* vs... Kazak Türkçesinde ise *көңілі қалу* [köñili qalıw], *жүйкесі /сіркесі/ су көтермеу* [jüykesi /sirkesi/ su kötermew], *өкпесі қара қазандай* [ökpesi qara qazanday], *өкпешілдің қарыны тоқ* [ökpeşildiñ qarını toq] vs...

SONUÇ

Günümüzde Türkçenin bütün lehçelerine ait deyimler üzerine yapılan çalışmalar çoktur. Ancak bu çalışmalar genelde tek bir lehçe üzerinde yapılmış araştırmalardır. Türk lehçelerindeki deyimlerin karşılaştırmalı olarak ele alan çalışmalar yok denecek kadar azdır. Biz de “Kazak ve Türkiye Türkçesinde Deyimlerin Karşılaştırmalı İncelenmesi” adını taşıyan doktora tez çalışmamızda eşzamanlı karşılaştırma metodu ile her iki lehçedeki deyimlerin ortak özelliklerini ve farklılıklarını tespit etmeye çalıştık.

Türk soylu halkların milli kültürel yaşamı onların sözcük bünyesinin büyük bir bölümünü kapsayan deyimlerinden net bir şekilde görünmektedir. Çünkü Türk ve Kazak deyimleri bu lehçeyi konuşan halkların yaşam aynasıdır. Her dilde o dili konuşan halkın kültürel yaşamı hakkında bilgi veren deyimler çoktur. Söz konusu deyimler üzerinden o halkın geleneksel dünya görüşünü, milli düşünce sistemini, özelliklerini fark etmek mümkündür. Aynı şekilde her halkın kültürel yaşamında dinin aldığı rol büyüktür. Din ve dini inançla ilgili düşüncelere, insaniyete, değerlere, ahlaka ait deyimler Kazak ve Türkiye Türkçesinde de fazla olup onların ortaya çıkış sebepleri aynıdır.

Tezde bugüne dek deyim ve deyimbilimi ile deyimlerin sınırları ve ortaya çıkışı gibi meseleler üzerine yapılmış araştırmaları inceledik.

Ele almış olduğumuz deyimlerle ilgili temel meselelerden biri de deyimlerin anlam bakımından sınıflandırılmasıdır. Sınıflandırma konusunda çalışma yürüten araştırmacıların çalışmalarını inceleyerek, pek çok dildeki deyim sınıflandırmalarında

esas alınan V.V. Vinogradov'un sınıflandırması çerçevesinde ilk defa Kazak ve Türkiye Türkçesindeki deyimler:

1. Deyim kaynaşmaları
2. Birlik oluşturmuş deyimler
3. Uyumlu deyimler

şeklinde karşılaştırmalı olarak üç grupta sınıflandırıldı. Her iki lehçeden örnekler verilerek her grubun özellikleri belirtilmiştir. Deyimlerin sınıflandırılmasına ilişkin evrensel esasları belirleyen bu çalışma, deyimler üzerine onlarca yıldır yapılan araştırmaları kapsayan bir deneme olarak kabul edilebilir.

Birinci bölümde ele aldığımız diğer bir konu ise deyimlerdeki varyantlılık meselesidir. Dilin kendi gelişiminde varyantlılık her zaman var olan ve var olacak bir husustur. Bu, dilin tarihi kategorisidir. Dildeki çeşitli varyant türleri sonuçta üslup amaçlı kullanılır. Bu nedenle de, dilin gelişimi sırasında varyantlılık lazımdır. Günümüz dilbiliminde varyantlılığın ortaya çıkışının dilin 1. coğrafik alanına, 2. sosyal ortamına, 3. yapısına bağlı tutularak incelenmesi gerektiği görüşündeyiz. Deyimlerde varyantlılık meselesi konusunda araştırma yapan Kazak dilbilimcisi G. Smağulova'nın sunmuş olduğu sınıflandırma ile her iki lehçedeki deyimleri leksik varyantlar, fonetik varyantlar, morfolojik varyantlar ve leksik-gramer varyantlar açısından ele aldık. İnceleme sonucunda fiil yapıları deyimlerde varyantlılığın daha sık rastlandığı tespit edilmiştir.

Tez çalışmamızın ikinci bölümünde hem Kazak hem de Türkiye Türkçesindeki deyimlerin, anlamsal özelliklerine göre, eş anlamlı deyimler, zıt anlamlı deyimler ve çok anlamlı deyimler olarak canlı bir şekilde kullanıldığı tespit edilmiştir. Kalıplaşmış

kelimeler semantik yapısı bakımından sabit olmasına rağmen kullanım esnasında hem sayı bakımından hem kalite bakımından değişebilir.

Aynı şekilde ele aldığımız çok anlamlı deyimlerde, öncelikle çok anlamlılık ve eş yazılılık meselesi incelenmiş ve sözcüklerde olduğu gibi deyimlerde de eşanlamlılık ve eş yazılılık hadisesinin var olduğu belirlenmiştir. Bu bölümde incelediğimiz diğer bir konu da deyimlerdeki zıt anlamlılık meselesidir. Dilimizdeki deyimlerin anlam bakımından kendi içinde eşanlamlı olarak kullanıldığı gibi zıt anlamlı olarak da kullanıldığı görülmektedir. Kazak ve Türkiye Türkçesindeki deyimlerde zıt anlamlılığın üç türlü yolla yapıldığı tespit edilerek örnekler verilmiştir.

Tezimizde ele alınan diğer bir konu ise, her iki lehçedeki deyimlerin kelime grupları ile olan ilişkisi bakımından incelenmesidir. Deyim birliklerinin leksik birliklerle ilişkisi onların hangi kelime gruplarına ait olduğu ile ilgilidir. Deyimlerin hangi kelime grubuna ait olduğunu ayırt etmek için esas sözcük ile deyim birliklerinin verdiği manayı karşılaştırmak gereklidir. Deyimleri belli bir kelime grubuna katma meselesi şu şekilde çözülebilir: ilk önce yapısındaki parçaların verdiği anlamına, ikinci olarak morfolojik yapısına, üçüncü olarak sözdizimsel görevine bakmak şartıyla sınıflandırmak mümkündür.

Kalıplaşmış kelime grupların belli bir kelime grubuna aittir demek zordur. Ancak taşıdığı anlam bakımından belli bir kelime grubuna ait olup, cümle içerisinde belli bir cümle ögesinin görevini üstlenirler. Deyimlerin kelime gruplarıyla olan ilişkilerini sadece şartlı şekilde semantik yapısına ve cümle içerisinde üstleneceği görevine göre belirlemek mümkündür. Biz de Kazak ve Türkiye Türkçesindeki deyimleri kelime gruplarıyla olan ilişkileri bakımından isim anlamlı deyimler, fiil

anlamalı deyimler, zarf anlamalı deyimler, ünlem anlamalı deyimler ve yardımcı kelimelerle (modal) oluşan deyimler olarak gruplaştırdık. İnceleme sonucunda fiil anlamalı deyimlerin çokluğu dikkat çekmiştir. İncelememizin son kısmında deyim gruplarını konu bakımından incelemiş ve her iki lehçede de deyimlerin en çok organ adları, hayvan adları ve sayı sıfatları ile yapıldığı tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA:

- ABDRAHMANOV M., **Ustoyçivie slovosocetaniya s çislitel'nimi v turkmenskom yazıke**, Aşhabat 1972.
- AÇILOVA G., **Turkmenskaya frazologiya**, Samarkand 1977.
- ADIGÜZEL Hüseyin, **Açıklamalı-Örneklı Türkçe Deyim Hazinemiz**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1990.
- AHANOV K., **Dil Biliminin Esasları**, Aktaran Murat Ceritoğlu, TDK Yayınları, Ankara 2008.
- AHANOV K., **Til bilimine kirispe**, Mektep, Almatı 1965.
- AHATOV G., **Frazeologičeskie vrajeniya v tatarskom yazıke**, Kazan 1954.
- AHUNZİYANOV İ., **İdiomı (issledovanie na materiale tatarskogo yazıka)**, Kazan 1974.
- AKSAKAL Müfit, **Deyimler Sözlüğü**, Şenyıldız Yayınevi, İstanbul 1995.
- AKSAN Doğan, **Anlambilimi ve Türk Anlambilimi**, DTCF Yayınları, Ankara 1971.
- AKSAN Doğan, **Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim**, 3. Cilt. TDK Yayınları, Ankara 1982.
- AKSAN Doğan, **Türkçenin Söz Varlığı**, Engin Yayınevi, Ankara 1996.
- AKSOY Ömer Asım, **"Atasözleri, Deyimler"**, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten-1962**. TDK Yayınları, Ankara 1988, s. 140-148.
- AKSOY Ömer Asım, **"Tek sözcüklü deyim var mı?"**, **Çağdaş Eleştiri**, İstanbul 1984, s. 4-6.
- AKSOY Ömer Asım, **Atasözleri ve Deyimler Hakkında – III**, TDK Yayınları, Ankara 1953.
- AKSOY Ömer Asım, **Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü**, TDK Yay., Ankara 1971.
- AMANJOLOV S., **Qazaq tili ğılımı sintaksisniñ qısqa kursı**, Almatı 1994.
- AMANJOLOV S., **Voprosı diyalektologii i istorii kazakhskogo yazıka**, Almatı 1997.
- ARAT Reşit Rahmeti, **Türk İlmî Transkripsiyon Kılavuzu**, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1946.
- ARHANGELSKİY V., **Ustoiçivie frazi sovremennom russkom yazıke**, Rostov na Donu 1964.

- ATAEV K., **Frazeologičeskiy slovar' turkmenskogo yazıka**, Aşhabat 1976.
- ATALAY Besim, **Çeşitli Halk Fıkraları ve Deyimleri**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1968.
- AVAKOVA R., **Frazeologiya teoriyası**, Qazaq Universiteti, Almatı 2009.
- AVAKOVA R., **Semantiko-morfologičeskie harakteristiki glagol'nıh frazeologizmov sovremennogo uygurskogo yazıka**, Almatı 1991.
- AVALİNİ Yu.Yu., ROYZENZON L. İ., *"Sinonimiçeskoe otnoşeniya slov i frazeologičeskih soçetaniy"*, **Leksiçeskaya sinonimiya**, Moskva 1967.
- AYGÜN Mehmet, *"Türkçe ve Almancada "Göz"le İlgili Deyimlerin İncelenmesi"*. **Elazığ Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 13, Sayı 1, s.71-88.
- AYTBAEV A.M. **Gorkiy şığarmalarında frazeologizmden qazaq tilinde beriw joldarı**, Almatı 1972.
- BABAEV K., **İdiomı v turkmenskom yazıke**, Aşhabat 1963.
- BAHADANLI Yusuf Ziya, **Deyimlerimiz ve Kaynakları**, Hür Yayınları, İstanbul 1962.
- BAHADANLI Yusuf Ziya, **Türkçe Deyimler Sözlüğü ve Kaynakları**, Yuva Yayınları, İstanbul 1975.
- BALLY Ch., **Frantsuzskaya Stilistika. Perevod s frantsuzskogo yazıka**, Moskva 2001.
- BARSİKİYAN S.A., *"Yavlenie antonimii v glagol'nıh frzeologičeskih edinitsah"*, **Voprosı frazeologii**, Samarkand 1977.
- BAŞKAN Özcan, **Yabancı Dil Öğretimi İlkeler ve Çözümler**, İstanbul 1969.
- BATUR Suat, **Öyküleriyle Türkçede Deyimler**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 2006.
- BAYRAMOV G., *"Ustyçivie slovosocetaniya v azerbaydjanskom yazıke"*, **İzvestiya AN AzerbSSR, Seriya obşestvennıh nauk**, Baku 1959.
- BAYTELİEV A., **Qazaq tilindegi esimdi frazeologiyalıq tirkesterdi olarğa uqsas qubılıstardan ayırıw мәselesi**, Almatı 1974.
- BEKTURGANOV E., M. Äwezovtiñ **"Abay Jolı" roman-epopeyasında turaqtı söz tirkesteri**, Almatı 1967.

- BELENLİ Mehmet, **Bazı Tabirlerimizin Tarihi ve Hikayesi**, Ercan Matbaası, İstanbul 1959.
- Bibliografiçeskiy ukazatel' literaturı po voprosam frazeologii**, vıp. III. // Sost. Royzenzon L.İ., Buşuy A.M., Royzenzon S.İ.. Pod red. Kopilenko M. M. Samarkand, 1974.
- BOLĞANBAEV A., QALIULI Ğ., **Qazirgi qazaq tiliniñ lekskologiyası men frazeologiyası**, Sanat, Almatı 1997.
- BOLĞANBAEV A., **Qazaq tiliniñ leksikologiyası**, Mektep, Almatı 1988.
- BOZKURT Fuat, **Türkiye Türkçesi**, Cem Yayınları, İstanbul 1995.
- BURPANOV N. **Rusça-Tatarça frazeologik süzlek**, Kazan 1959.
- BUSLAYEV F. **İstoriçeskiye oçerki narodnoy slovesnosti i iskusstva. I-II tom**, Sank-Peterburg 1861.
- CUMAGELDİEVA B. **Frazeologiya romana B.Kerbabaeva "Reşayuşçiy şag"**, Aşhabat 1970.
- ÇAĞATAY Saadet (Derleyen ve işleyen), **Kazakça Metinler**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1961.
- ÇAĞATAY Saadet, **Türk Lehçeleri Örnekleri II, Yaşayan Ağız ve Lehçeleri**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1972.
- ÇERNİŞEV V.İ., "*O strejneviñ imenniñ çislitel'nıñ v russkom i kazahskom yazıkah*", **İzv. AN KazSSR. Ser. filol., № 4, s. 67-69**, Almatı 1946.
- ÇERNOV M., **Frazeologiya sovremennogo çuvaşskogo yazıka**, Çeboksarı 1985.
- ÇIKMAN Zeki, **Folklorumuzda ve Edebiyatımızda Göz**. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977.
- ÇİZMECİLER Osman, **Ünlü Deyimler ve Öyküleri**, Kastaş Yayınları, İstanbul 1989.
- DAĞPINAR Aydın, **Türkçe-İngilizce ve İngilizce-Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü**, Minnetoğlu Yayınları, İstanbul 1982.
- DAİBOVA K., **Frazeologiya kumıkskogo yazıka**, Moskva 1973.
- DARKENBAEVA J.K., **Qazaq tilindegi frazeologiyalıq oralımdar** (filol. ğıl. kand. disser.), Almatı 2006.
- DEMİR Tufan, **Türkçe Dilbilgisi**, Ankara 2004.

- DJAPARBEKOVA S., **Uygur tili frazeologiyasinin izahlik lugiti**, Almatı 1993.
- DOLGANOV A., **Puti razvitiya idiomatiki v sovremennom turetskom yazıke**, Moskva 1952.
- DOLGANOV L.N., **İdiomatiçeskie vırajeniya v turetskom yazıke** (Avtoref. diss. kand. filol. nauk). Moskva 1967.
- DUYSETAEVA K., **Semantiko-stilistiçeskaya harakteristika osobennostey kazahskih frazeologizmov. Na materiale perevoda romana-epopei M. Awezova "Abay Jolı"**, Alma Ata 1977.
- EGE Hüsamettin, **Çizmeden Yukarı Çıkma-Yetmiş Beş Deyimin Nedenleri**, Kardeş Matbaası, Ankara 1965.
- ELÇİN Şükrü, **Halk Edebiyatına Giriş**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986.
- ELEŞOVA A., **Frazeologiçeskie edinitsı s komponentami çislitel'ımı v kazahskom yazıke**, Almatı 1989.
- ERCİLASUN Ahmet Bican, *"Ağız Araştırmalarında Kullanılacak Transkripsiyon İşaretleri"*, **Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni**, TDK Yayınları, Ankara 1999. s. 43-48.
- ERCİLASUN Ahmet Bican, **Türk Lehçeleri Grameri**, Akçağ Yayınları, Ankara 2007.
- ERENOĞLU Dilek, *"Güvahi'den Günümüze Atasözleri ve Deyimler"*, **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 2/4 Fall 2007.
- EYÜBOĞLU E. Kemal, **On Üçüncü Yüzyıldan Günümüze Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler**, II. Kitap, Doğan Kardeş Matbaacılık, İstanbul 1975.
- EYÜBOĞLU İsmet Zeki, *"Dil ve Bel Üstüne Deyimler"*, **Türk Folkloru**, 7. cilt. Sayı 148, Kasım, 1961.
- FEARE R.E., **Practice with Idioms**, Oxford University, 1980.
- FERNANDO C., **Idioms and Idiomaticity**, Oxford University Press, 1996.
- FİLİN F.İ., *"Neskol'ko slov ob yazıkovoy norme i kul'tura reçi"*, **Voprosı kul'turı reçi** № 7, Moskva 1966.
- FORTUNATOV F.F., **Sravnitel'noye yazıkoznaniye. İzbranniye trudı**, Moskva 1956.

- Frazeologičeskiy slovar' – Deyimler Sözlüğü**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1999.
- GENCAN Tahir Nejat, **Dil Bilgisi**, Kanaat Yayınları, İstanbul 1991.
- GEPNER Yu.R., **Očerki po obçemu i russkomu yazıkoznaniyu**, İzdatel'stvo Har'kovskogo universiteta, Har'kov 1959.
- GORBAÇEVİÇ K.S., **Varyantnost slova i yazıkovaya norma**, Moskva 1973.
- GÖKŞEN Enver Naci, **Açıklamalar ve Hikayelerle Atasözleri ve Deyimler**, Nurdan Yayınları, İstanbul 1985.
- GÖLPINARLI Abdülbaki, **Tasavvuf'tan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri**, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1977.
- GÖZLER H. Fethi, **Büyük Deyimler Sözlüğü**, 2.baskı, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1983.
- GVOZDARYEV Yu.A., *"Funktsii frazeologičeskih yedinit v russkoy reçi"*, **Frazeologičeskaya nominatsiya, Osobennosti semantiki frazeologizmov. Mejevuzovskiy sbornik nauçnih trudov**, Rostov na Donu 1989.
- GVOZDARYEV Yu.A., **Osnovi russkogo frazoobrazovaniya**, İzdatelst'vo Rostovskogo universiteta, Rostov na Donu 1977.
- ĞABİTHANULI K., **Nanım senimge baylanıstı qazaq tilindegi turaqtı tirkester** (Filol.ğıl.kand.diss.), Almatı 1992.
- HACIZADE Naile, **Azerbaycan Türkçesindeki Deyimlerin Dil Özellikleri**, Atlas Yayın Dağıtım, Ankara 2005.
- HATİPOĞLU Vecihe, **Kelime Grupları ve Kuralları**, TDAY-Belleten, Ankara 1964.
- HATİPOĞLU Vecihe, **Türkçenin Sözdizimi**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 2. baskı, Ankara 1984.
- HAZİMOVA A.J., **Qazaq frazeologizmdleriniñ ulttıq-mädeni derekteri** (Filol. ğıl.kand. disser.), Almatı 2002.
- HEALEY A. *"English Idioms"*, **Kivung (Journal of the Linguistic Society of the University of Papua**, 1/2: 71*108, New Guinea 1968,
- HELLER D., *"Idiomatik"*, **Lexicon der Germanistischen Linguistik**, Niemeyer, Tübingen 1980.

- HENGİRMEN Mehmet, **Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, Engin Yayınları, Ankara 1999.
- HOCKETT F.Ch., **Course in Modern Linguistics**, the Macimillian Company, New-York 1958.
- ISQAQOV A., **Qazirgi qazaq tili**, Almatı 1991.
- IWIZBAEVA B., **Qazaq tilindegi somatikahq etistik frazeologizmderdıñ etnolingvistikahq sıypatı** (Filol. ğıl. kand. diss), Almatı 1994.
- İSENBET N., **Tatar telenen frazeologik süzlege**, Kazan 1989.
- JAPARBEKOVA S., **Frazeologiya v dvuyazıçnıñ slovaryah**, Alma Ata 1991.
- JAQIPBEKOV M., **Jambıl şıǵarmalarındaǵı sözderdiñ jäne frazeologiyahq tirkesterdiñ stil'dik iñǵayda qoldanıluwı**, Almatı 1955.
- JARUŞUEVA Z., **Voprosı frazeologii sovremennogo karaçaevo-balkarskogo yazıka**, Baku 1973.
- JAYSAKOVA R., **Semantiko-grammatičeskaya srtuktura frazeologizmov v kazahskom yazıke**, Almatı 1980.
- JUKOV V. P., *“Nekotorie obşçie polojeniya o sootnoşenii frazeologizma so slovami”*, **Voprosı frazeologii**, Trudı SamGU, Samarkand 1970.
- JUKOV V. P., **Russkaya frazeologiya**, Vısşaya şkola, Moskva 1966.
- JUKOV V. P., **Semantika frazeologičeskih oborotov**, Prosveşçenie, Moskva 1978.
- JUKOV V.P., *“K voprosu o mnogoznaçnosti frazeologii”*, **Voprosı frazeologii**, Nauka, Taşkent 1965.
- KAÇARAVA N., *“Türkçede “Göz” ile Başlayan Deyimler”*, **Türk Dil ve Edebiyat dergisi**, Sayı 650, Ankara 1996. s. 129-133.
- KADIROV V., **Frazeologiya v russko-uzbekskih slovaryah**, Taşkent 1978.
- KASAPOĞLU ÇENGEL Hülya, **Kırğız Türkçesi Grameri**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005.
- KAYA Bayram Ali, *“Azmi Zade Haleti Divanında Atasözleri ve Deyimler”*, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 118, 1999.
- KAYDAROV A., JAYSAKOVA R., *“Printsipy klassifikatsii frazeologizmov i klassifikatsionnie gruppi v kazahskom yazıke”*, **İzv. AN KazSSR, ser. Filol.**, № 3, Almatı 1979. s. 8-10.

- KEÑESBAEV İ., “*Üş, jeti, toğız, qırıqpen baylanıstı uğımdar*”, **İzv. AN KazSSR. Ser. filol.**, № 4, Almatı 1946.
- KEÑESBAEV İ., “*Qazaq tiliniñ idiomaları men frazaları turalı*”, **Halıq muğalimi**, Almatı 1946, № 1-4.
- KEÑESBAEV İ., **Qazaq tiliniñ frazeologiyalıq sözdigi**, Almatı 1977.
- KEÑESBAEV İ., **Qazaq tiliniñ tıyanaqtı söz taptarı**, Almatı 1944.
- KENNETH P.L., **Linguistic concepts**, University of Nebraska Press 1982.
- KOÇ Nurettin, **Yeni Dilbilgisi**, İnkılâp Yayınları, İstanbul 1996.
- KORKMAZ Zeynep, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, TDK Yayınları, Ankara 2003.
- KORKMAZ Zeynep, **Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)**, TDK Yayınları, Ankara 2007.
- KOROLEV N.İ., “*Nekotorie aspektı morfologičeskoy varyantnosti*”, **Varyantnost’ kak svoystvo yazıkovoy sistemi** (Tezisi dokladov), Moskva 1982,.
- KUNİN A.V., “*Frazeologičeskaya varyantnost’ i sturkturnaya sinonimiya v sovremennom angliyskom yazıke*”, **Problemi frazeologii i zadaçi ee izuçeniya v vişşey i sredney škole**. Vologda 1967.
- KURUKAFA Vedat, “*Atasözlerinde Hayvanlar*”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 68, İstanbul 1990, s. 137-162.
- LARİN B.A. **İstoriya russkogo yazıka i obsçeye yazıkoznaniye**, İzdatel'stvo Prosvesçeniye, Moskva 1977.
- LARİN B.A. **Oçerki po frazeologii**, Moskova 1977.
- LEWANDOWSKI T., **Linguistisches Wörterbuch**, 1. Cilt, Heidelberg, 1973.
- LEWKOVIÇ T.M., “*Nekotorie aspektı sopostavitel’nogo analiza frazeologičeskikh edinits russkogo i ryad tyurkskih yazıkov v plane ih semantičeskoy obşçosti i svoeobraziya*”, **İssledovanie po semantike**, Ufa 1974.
- MAKKAİ A., **İdiom Structure in English**, The Hague: Mouton, 1972
- MAMEDOVA K., **Frazeologičeskaya sinonimiya v sovremennom azerbaycanskom literaturnım yazıke** (Avtoref. diss. kand. filol. nauk), Baku 1983.
- Materialı k obşey biografii po frazeologii, Voprosı frazeologii.** // Sost. Royzenon L. İ., Bekler M. A. Taşkent 1965.

- MIQTIBAEVA T.J., *“Frazelogizmderdin ağılşın tilinde zertteliwi”*, **Yazık-Kul’tura-Çelovek. Materialı respublikanskoy naučno-praktičeskoy konferentsii**, Almatı 2004.
- MOKİENKO V.M., **Slavyanskaya frazeologiya**, Vısşaya şkola, Moskva 1989.
- MOLOTKOV A.İ. **Osnovı frazeologii russkogo yazıka**, İzdatel’stvo “Nauka”, Leningrad 1977.
- MURATOV S. **Ustoicivie slovosocetaniya v tyurkskih yazıkah**, İzdatel’stvo vostočnoy literaturı, Moskva, 1961.
- MUSTAFAEV E.M., Çşerbinin V.G., **Russko-turetskiy slovar’**. Sovetskaya ensiklopediya, Moskva 1972.
- NASKALİ Emine Gürsoy, **Türk Dünyası Gramer Sözlüğü**, TDK Yayınları, Ankara 1997.
- NAZAROV O., **Sopostavitel’nyy analiz somatičeskih frazeologizmov russkogo i turkmenskogo yazıkov**, Aşhabat 1973.
- NELUNOV A., **Glagol’naya frazeologiya yakutskogo yazıka**, Abakan 1979.
- NURMAHANOV A., **Türki frazeologiyası**, Ğılım baspası, Almatı 1998.
- OJEGOV S.İ., **Leksikologiya, Leksikografiya, Kul’tura reči**, Vısşaya şkola, Moskva 1974.
- OSMANOVA C. **İdiomı v kirgizskom yazıke**, Frunze 1969.
- OSMANOVA C. **Kırğız tilindegi idiomalar**, Frunze 1972.
- OSMANOVA C., KONKABAEV K., CAPAROV Ş., **Kırğız tilinin frazeologiyalık sözlüğü**, Bişkek 2001.
- ÖNER Mustafa, **Bugünkü Kıpçak Türkçesi**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998
- ÖZDEMİR Emin, **Açıklamalı-Örnekli Deyimler Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1997.
- ÖZÖN Mustafa Nihat, **Türkçe Tabirler Sözlüğü, 1. Cilt**, İstanbul 1943.
- ÖZTÜRK Ali, **Türk Anonim Edebiyatı**, Bayrak Yayıncılık, İstanbul 1986.
- PALA İskender, **İki Dirhem Bir Çekirdek**, Kapı Yayınları, İstanbul 2007.
- PALMER F. R., **Semantics**, Cambridge University 1986.
- PAR Arif Hikmet, **Türkçede Deyimler Sözlüğü**, Serhat Yayınevi, İstanbul 1981.

- PEATY D., **Working with English Idioms**, Edinburgh 1984.
- PÏNHASOV Ya., **Frazeologicheskie vırajeniya v yazıke proizvedeniy Hakima Alimcanova**, Taşkent 1953.
- POLİVANOV Ye.D., “*O Fonetiçeskih priznakah sotsial'no-gruppovıh dialektov i v çastnosti russkogo standartnogo yazıka*”, **Stat'i po obsçemu yazıkozaniyu**, Leningrad 1968.
- POLİVANOV Ye.D., **Vvdedeniye v yazıkoznaniye (dlya vostokovedçeskih vuzov)**, Moskova 2002.
- PÜSKÜLLÜOĞLU Ali, **Türkçe Deyimler Sözlüğü**, Arkadaş Yay., Ankara 1995.
- QAYDAROV A. “*Osobennosti stilistiçeskogo upotrebleniya sinonimnih i varyantnih frazeologizmov v uygurskom yazıke*”, **Sovetskaya turkologiya**, № 2, 1970.
- QOJAHMETOVA H., **Frazeologizmderdiñ körkem ädebiyette koldanılıwı**. Almatı 1972.
- QOJAHMETOVA H., JAYSAQOVA R., QOJAHMETOVA Ş., **Qazaqşa-orıssa frazeologiyalıq sözdik**, Mektep, Almatı 1988.
- RAHMATULLAEV Ş., **Osnovnie grammatičeskie osobennosti obraznih glagol'nih frazeologičeskih edinits sovremennogo uzbekskogo yazıka**, Taşkent 1952.
- RAHMATULLAEV Ş., **Uzbek frazeologiyasının bazı masalalari**, Taşkent 1966.
- RISBAEV A., NAZAROVA A., QUSAYINOVA A., **Türikşe-qazaqşa jäne qazaqşa-türikşe frazeologiyalıq sözdigi**, Qazaq universiteti, Almatı 2009.
- RISPAEVA K.Ğ. **Qazaq Tilindegi kul'ttik frazeologizmdler** (Filol. ğıl. kand. diss.), Almatı 1996.
- ROBİNS R.M., **History of Linguistics**, Indiana University, Bloomington 1968.
- ROJANSKIY A.A., **Ustoiçivie slovosocetaniya s glagol'nimi sterjnyami v sovremennom turetskom yazıke** (Aftoref. diss. kand. filol. nauk), Tbilisi 1968.
- RUSAKOV A., RUSAKOVA M., “*Zvukovie izmeneniya i varyantnost'*”, **Varyantnost' kak svoystvo yazıkovoy sistemi. Tezisi dokladov**, Moskva 1982.
- Russko-kazahskiy frazeologičeskiy slovar'**, Nauka, Almatı 1989.

- SABİTOVA M., *“Nemis jäne qazaq tilindegi somatikalık frazeologizmderdı salıstıra zerttedıñ keybir mäseleleri”*, **QR Ǵılım akademiyası habarları. Til, ädebiyet seriyası, № 2**, Almatı 1992.
- SADIKOVA M., **Rusça-Uzbekça frazeologik lugat**, Taşkent 1972.
- SAYFULLİN Ç., *“Frazelogičeskie edinitsı i ih klassifikatsiya”*, **Voprosı frazeologii**, Samarkand 1961.
- SAYFULLİN Ç., **Ustoyçivie slovosocetaniya v sovremennom uygurskom yazıke**, Leningrad 1953.
- SEİDL J., MORDİE W. Mc., **English Idioms and how to use them**, Vıssaya Şkola, Moskva 1983.
- SİNAN Ahmet Turan, *“Deyim Kavramı Üzerine Notlar –I”*, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 18, Sayı 2, Elazığ 2008, s. 91-98.
- SİNAN Ahmet Turan, *“Türk Atasözlerinden Geçen Deyimler”*, **Milli Folklor**, Sayı 51, Güz 2001, s. 91-98,
- SİNAN Ahmet Turan, **Türkçenin Deyim Varlığı**, Kubbealtı Yay., Malatya 2000.
- SMAĞULOVA G. **Maǵınalas frazeologizmderdıñ ulttıq-mädeni aspektileri**, Ǵılım, Almatı 1998.
- SMAĞULOVA G., AYTJANOVA G., **Frazeologiyalıq kal’kalar**, Qazaq universiteti, Almatı 2005.
- SMAĞULOVA G., **Frazeologizmderdıñ varianttılgı**, Sanat, Almatı 1996.
- SOLODUB Yu.P., ALBREHT F.B., **Sovremennıy russkiy yazık. Leksika i frazeologiya sovremennogo russkogo literaturnogo yazıka**, İzdatel'stvo Flinta, Moskva 2003.
- SUBAŞI Leyla, **Dilbilim Açısından Deyim Kavramı ve Türkiye Türkçesindeki Örneklerin İncelenmesi** (Basılmamış Yüksek lisans tezi, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1988.), 1988.
- ŞAHMATOV A.A. **Sintaksis russkogo yazıka**, URSS, Moskva 2001.
- ŞAKENOV J., **Qazaq tilindegi kürdeli sözder men kürdeli tulǵalar**, Ana tili, Almatı 1991.
- ŞANSKİY N.M., **Frazeologiya sovremennogo russkogo yazıka**, İzdatel'stvo Vıssaya şkola, Moskva 1985.

- ŞANSKIY N.M., **Leksikologiya sovremennogo russkogo yazıka**, Moskva 1985.
- TAJİMURATOVA A., **Mej'yazıkovaya idiomatičnost' v sfere frazeologii i problemi rusko-kazahskoy frazeografii**, Alma Ata 1987.
- TAMİR Ferhat, "*Türkiye Türkçesi Açısından Kazak Türkçesine Bir Bakış*", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Prof.Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN'a ARMAĞAN, Sayı 13, Bahar 2003, s. 321-332.
- TAMİR Ferhat, **Barköl'den Kazak Türkçesi (Gramer-Metin-Sözlük)**, Ankara, 1989.
- TELİYA V. N., **Çto takoye frazeologiya?**, İzdatel'stvo Nauka, Moskva 1966.
- TELİYA V.N., **Metafora v yazıke i leksike**, Nauka, Moskova 1988.
- TOPALOĞLU Ahmet, **Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü**, Ötüken Yay., İstanbul 1989.
- TULEKOVA S., **Qazaq tilindegi alğıs jane qarğıs mändegi frazeologizmdler**, Almatı 1975.
- TÜLBENTÇİ Feridun Fazıl, **Türk Atasözleri ve Deyimleri**, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1977.
- Türkçe Sözlük**, TDK Yay., Ankara 2005.
- Türkçe-İngilizce Redhouse Sözlüğü**, Redhouse Yayınevi, İstanbul 1993.
- Türkçe-Kazakça Deyimler Sözlüğü**, Almatı 1999.
- URAKSİN Z.G., **Frazeologičeskie sinonimi v sovremennom başkirskom yazıke** (Diss. kand.filol.nauk.), Ufa 1966.
- URAKSİN Z.G., **Frazeologiya başkirskogo yazıka**, Moskva 1976.
- USLU Necati Asım, **Türkçede Yalnız Göze Ait Deyimler ve Atasözleri**, Türk Dünyası Araştırmaları, İstanbul 1995.
- ÜNLÜ Hüseyin, ÜNLÜ Mehmet, **Deyimler Sözlüğü**, Ünlü Yayınevi, İstanbul 1995.
- VARDAR Berke, **Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, Multilingual Yabancı Dil Yayınları, İstanbul 2002.
- VİNOGRADOV V.V. **İzbrannıye trudy, Leksikologiya i leksikografiya**, İzdatel'stvo Nauka, Moskva 1977 (b).
- VİNOGRADOV V.V., "*Ob osnovnih tipah frazeologičeskikh edinits v russkom yazıke*", **Sbornik A. A. Şahmatova. Trudy komissii po istorii AN SSSR, № 3.**, 1947

- VİNOGRADOV V.V., **İzbranniye trudi, Leksikologiya i leksikografiya**, İzdatel'stvo Nauka, Moskva 1977 (a).
- VİNOGRADOV V.V., **Problemi literaturnih yazıkov i zakonomernostey ih obrazovaniya i razvitiya**, Moskova 1967.
- Webster's New International Dictionary**, 1937.
- Yazıki mira. Problemi yazıkovoy varyativnosti**, Nauka, Moskva 1990.
- YEFİMOV A. İ., **Ob izuçenii yazıka hudojestvennih proizvedeniy**, Moskva 1952.
- YOLDAŞEV A., **Pritsipy sostavleniya tyurksko-russkih slovarey**, Moskva 1972.
- YOLDAŞEV A., **Sistema Slovoobrazovaniya i spryajeniya glagolov v başkirskom yazıke**, Moskova 1958.
- YURTBAŞI Metin, **Örnekleriyle Deyimler Sözlüğü**, Özdemir Yayınları, İstanbul 1996.
- YUSİPOVA R.R., **Ustoicivie glagol'nie soçetaniya v turetskom yazıke** (Kand. dissertatsiya), Moskva 1962.
- ZEYNELOV Ferhat, **Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi** (Aktaran Yusuf Gedikli), Cem Yayınları, İstanbul, 1993.

ÖZ GEÇMİŞ

28.04.1975 Kazakistan Cumhuriyeti, Doğu Kazakistan Eyaleti, Tarbağatay İlçesi, Karasu doğumluyum. 1992 tarihinde Öskemen şehrinde bulunan Jambıl lisesini tamamladım. 1994 senesinde kazandığım Doğu Kazakistan Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesi'nden 1998 tarihinde mezun oldum.

Lisans eğitimimi tamamlayınca 1998-1999 senesinde Ankara Üniversitesi Kavaklıdere TÖMER şubesinde Türkçe dil kursuna gittim.

Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü'nde Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim dalında 1999 senesinde başladığım yüksek lisans programını tez danışmanım Prof. Dr. Zeki KAYMAZ yönetiminde hazırlamış olduğum “Kazak ve Türkiye Türkçesinde Fiil Yapım Ekleri” adlı teze tamamladım.

2003 senesinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü'nde Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim dalında doktora eğitimime başladım.

Halen Kazakistan Cumhuriyeti İlimler Akademisi M. Awezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü'nde müdür yardımcısı olarak çalışmaktayım.

ÖZET

Türkçe deyim bakımından dünyanın en zengin dillerinden biridir. Gerek yazıda gerek sözde, farkında olarak veya olmayarak kullandığımız bu deyimler ifadenin ayrılmaz bir parçası durumundadır. İfadeye canlılık ve doyuruculuk katmak amacıyla edebiyatın bütün türlerinde kullanılan deyimler, şair ve yazarların gözardı edemeyeceği çok değerli bir ifade unsurudur. Atasözleri gibi deyimler de az sözle çok mana ifade etmenin en güzel örneğini teşkil etmektedir.

Deyimler dilbilimsel birlik olarak leksik-semantik bakımından çok yönlüdür. Bu meseleleri teorik açıdan inceleme, geliştirme konusu henüz çözümünü bulmuş değildir. Tam tersine ayrıntılı araştırmalar sonucu ortaya çıkan çeşitli düşüncelerin varlığı, her lehçedeki deyim şekillerinin hâlâ bilimadamları tarafından incelenmemiş özelliklerinin bulunduğunu gösterir.

“Kazak ve Türkiye Türkçesinde Deyimlerin Karşılaştırmalı İncelenmesi” adını taşıyan tezimizin ana amacı Kazak ve Türkiye Türkçesindeki deyimlerin karşılaştırmalı olarak incelenmesini amaçlamaktadır. Tezin Giriş Bölümü, deyim ve deyimbilim kavramı, deyimlerimizin kültürel yaşamımızdaki yeri ve deyimbiliminin Batı Avrupa’da, Rusya’da ve Türkolojideki deyim çalışmalarını kapsamaktadır. Deyim sınıflandırmaları ile deyimlerde varyantlılık meseleleri I. Bölüm’de ele alınmıştır. II. Bölüm, Kazak ve Türkiye Türkçesindeki deyimlerin anlamsal özelliklerini, her iki lehçedeki deyimlerin kelime gruplarıyla olan ilişkileri ve konuları bakımından deyimlerin özellikleri üzerine durmaktadır. Tez çalışması sonucunda elde edilen sonuçlar Sonuç kısmında, akabinde Türkçe ve İngilizce olarak özet verilmiştir.

Bu çalışmamızı her iki lehçemizdeki deyimleri toplayıp bir araya getirmek amaçlı değil, hem Kazak, hem Türkiye Türkçesi sahasında derlediğimiz deyimlerdeki ortak unsurları, yani iki halkın yaşam tarzı, duyguları, düşünceleri, hayalleri, inançları ve isteklerinin bir bütünün parçası olduğunu belirtebilmemiz açısından söz konusu her iki lehçemizdeki deyimleri karşılaştırmalı olarak ele aldık. Örnek olarak bir lehçede ele aldığımız her deyme mümkün olduğu kadar diğer lehçemizden de örnekler vererek sunduğumuz fikirleri kanıtlamaya çalıştık. Çalışma esnasında kullanmış olduğumuz karşılaştırmalı inceleme metodu ve eşzamanlı karşılaştırma metotları ile her iki

lehçemizdeki deyimlerin ortak özelliklerini ve farklılıklarını tespit etmeye gaye gösterdik.

Tezimizde kullanılan deyim örneklerini, Türkiyede yayımlanmış pek çok deyim sözlüklerinden ve Kazak dilbilimcisi Ismet Kenesbaev'in "Qazaq tiliniñ frazeologiyalıq sözdiğı" (Kazak Dilinin Deyimler Sözlüğü) adlı kapsamlı çalışmasından temin ettik.

ABSTRACT

Turkish language is one of the richest languages in the world from the point of idioms. The idioms which we use in literary and oral language are the integral part of the expressions. The idioms used in all categories of the literature for aliveness and color to the expressions are very important expression elements that cannot be ignored by the authors. Idioms are the most beautiful examples that are simple and concrete sayings popularly known and repeated, such as proverbs.

Idioms are miscellaneous from the point of linguistics, semantics and lexicology. But the problems concerned idioms are not solved theoretically yet. On the contrary the idioms of the Turkish languages have still many specialities that are not studied by the scholars

Our dissertation entitled “Comparative Analysis of the Kazak and Turkish Idioms” aims examining the idioms in Kazak and Turkish by comparative method. The introduction part of the dissertation contains the concept of idiom and phraseology as well as the place of the idioms in our cultural domain and the phraseology researches in West Europe, Russia and Turkey. Categorization of the idioms and the variations of the idioms will be studied at the 1st part of our dissertation. In the 2nd part, semantical specialities of the Kazak and Turkish idioms will be examined. We will study the relationships between the word phrases and the idioms as well as the features of the idioms in the sense of their subjects. The conclusions, Turkish and English abstracts will be given at the Conclusion part.

In this study, we will comparatively examine the idioms of Kazak Turkish and Turkey Turkish. Thus we can determine that the mentioned languages are common at many points such as life styles, emotions, thoughts, imaginations, religions and desires. For example, when we examine an idiom, we examine it bilateral points to prove our opinions. The comparative method that we use in this study will help the common features and diversities of idioms of the two languages (Kazak and Turkish).

The examples of the idioms used in our study are provided from the dictionaries published in Turkey and the work “Qazaq tiliniñ frazeologiyalıq sözdigi” by İsmet Kenesbaev’s, who is a Kazak linguist.